KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXV-ik évf. *Március—Április 1890.* *2-ik füzet.*

A VALLÁSOS SZOKÁSOK, KÜLÖNÖSEN A BÚCSUJÁRÁSOK HAJDAN ÉS MOST.

Nincsen a világon új semmi. Minden a mi van, volt mindig. — A természet folytonos sora ugyan a változásoknak, de látszólag, mert a természetben csak az alak változik, anyag és erő állandó. — A természetben kielégitő ok nélkül nincs semmi, tehát nincs felesleg; következésképpen a mi van benne vagy általa, az volt öröktől fogva, s lesz örökké, ahhoz nem jött semmi, abból nem fogyott semmi.

Az „ember" ugyan e szabály alá tartozik. Az ember is physikai részében anyag. A szellem, az ész: az ember határozója, s föléje helyezi őt a többi állatoknak, de azért nem szünik anyag lenni; s mint ilyennek alakja változik, de lényege nem.

Az ember ma is az, a mi teremtéskor volt. Mint akkor nem, épp úgy ma sem respectálja „a jó és rosz tudás fáját", beleharap a tilos almába; ma is, mint hajdan Kain Abelt, agyonüti testvér a testvért; egy tál lencséért elharácsolja örökségét, faragott képet, arany borjut imád; ma is a Mózesek, Dávidok, Salamonok épp úgy megvannak, mint Nabuchodnezárok, Herodesek, Heliogabalok; ma is éppen úgy tudják, mint akkoron, hogy egy az Isten, még is annyi isten után kapkodnak, a hány a szükségök.

Két dolog uralkodik az ember cselekvésein, — rokonok, holott ellenesek. Ezek szabályozzák az ember viselkedését, ezek rabja az ember mióta van, s a meddig lesz, a ki nem rabja, az betege. Befolynak ezek tudományra, vallásra, politikára éppen úgy, mint a társadalmi és családi viszonyokra, sőt ezeknél kisebb dolgokra.

E hatalmas két dolog: a s z o k á s és a d i v a t.

Rokonok, mert mindegyik az emberi viselkedésnek hallgatag szabályait alkotja; s mert a divat nővére a szokásnak; — ellentétesek azért, mert a szokás határozója az állandóság, mig a divaté a változat.

A szokás, a latinok szerint e második természet, megállapodott, tartós, hosszú életü, s azonos körülmények közt azonos vi-

selkedési — eljárási — módot jelent, mely vonatkozik hol az egyesre, hol az általánosra; — a divat időlegest, állhatatlant, mely inkább egyéni, lehet sokaságra vonatkozó, de általánossá nem válik, mert rendszerint a megszokottal kell megküzdenie.

Valamely új dolog, mondjuk: divat, tán czél- és ok-szerüségénél, gyakorlatiasságánál fogva fentarthatja, állandósithatja magát, ez akkor átválik szokássá. A szokás, a hol honos, nem, csak a hol idegen, válhatik divattá. Az lehet, hogy a lényegében állandó szokás mellék körülményeit a divat a kor fejlődményeivel párhuzamban módositja, de vagy csak átmenetileg, hogy újabb divatnak adjon helyet, vagy állandóan, hogy beolvadjon a szokásba.

Ez előzmények czélja, hogy áttérve tárgyunkra könnyebben kitüntethető legyen az azonosság, mely az ókor és a jelenkor vallásos szokásai, különösen búcsujárása közt fennáll.

Ritus, liturgia, ceremonia, búcsujárás, stb., mind szokás, mely a monda korban keletkezett, szünet nélkül fennállott, s a kor divatja szerint a helyi viszonyokhoz s a népek jellegeihez idomodva, főként azonban az illető vallások befolyása alatt nyerte úgy a különböző korbeli, mint végre mai alakját.

A szokás erős motor arra, hogy az ember oly dolgot is kövessen, melyet lényegében, nem, csak külsejében ismer, s melynek helyességéről meggyőződése hiányzik. Ezért tud az ember oly vallást is követni, melynek okszerüsége iránt nemhogy meggyőződve volna, de melyet az ész kriteriuma elé nem is állított soha. Követte azért, mert bele született, s a többiekkel megszokta. Innét látszik, hogy egy vallásnak ilyszerű követése nem egyéb, mint öröklött szokás és pedig terjedelmessé, fanatismussá válható szokás.

A mely dolog iránt az embert a józan ész viszi a meggyőződésre, az a dolog ritkán kelt rajongást, mert az igazságnak hatalmas fegyvere van: az ész, ez pedig alanyait a lélektani betegségektől megóvja; de a tunya, vagy tompa elme, mely tárgyaiba behatolni nem tud, s azokat felületesen észleli, tehát homályosan ismeri, az ragadja alanyait a rajongásba.

Kivált ha e lélektani állapothoz tényezőül a hinni valók megfoghatatlansága és mysticismus járul.

Ez okból bir egyik vallás erősebben fanatizálni, mint a másik s ennek hatalmas mediuma a vallási szokás, kivált ha a ritusokban, liturgiákban, látványosságokban és sokféle a tömegre ható parádékban nyilatkozik.

Minden szokás már magában conservativ, és természete a megrögzöttség. E tulajdonságok mindazonáltal legerősebb kifejezésüket a vallási szokásokban lelik.

Keretünk szűk volta nem engedi, hogy minden ide vonatkozó tárgygyal foglalkozzunk, ez okból a vallásos szokások egyik legkifejezettebb nemére, a búcsujárásokra terjeszkedünk ki tüzetesebben.

A mondottak bizonyítására ez azért is legalkalmasabb, mert ismertebb; az ó kortól fogva a mai napig fennáll és nem szórványosan, hanem alig különböző formákban látható, a mint a nyugati civilisatio hazáiban, úgy a török, tatár, arab, hindú s egyéb népeknél.

A búcsujárás alakja, s főbb mozzanatai maradtak leginkább állandók, p. o.: a zarándoklás egyenként és tömegekben, a kör- és disz-menetek (processio), ajándékok vitele, disz- és szent-jelvények tüntetéses hordozása, áldozások, fogadalmak, közimák, zene és ének stb. — Igy a búcsu tárgyainak azonossága is fenmaradt, névszerint: szenthelyek, csodatevő képek vagy szobrok, szentkútak, vagy források, stb.

Hajlandók volnánk hinni, hogy a búcsujárás a kereszténység szülötte, s hogy a keresztény zarándoklatokban, csudatevő szent képek keletkezésében találta eredetét, vagy hogy éppen a kereszténységnek a reformatio következtében történt szétválása után a katholikus egyház által a hivek tömeges együttartása végett találtatott fel. — Éppen nem.

Az ó görögkort megelőzőleg már úgy voltak szokásban, mint ma, s a külön korbeliek eltérése nem annyira a lényeget, mint az alakot érinti.

Ha az ó-korba a lehetőségig felhatolni akarunk, nehezen birunk az ó görög világon túljutni. Az ő remek irodalmukból elég maradt reánk, hogy őket apróra ismerhessük. Az Egyptomiakról kevesebbet tudunk, bár ebben napról-napra haladunk, — még kevesebbet a Főniekről (Phoeniciaiakról). Ellenben a zsidók történetét eléggé adja a Biblia. A Főniekre, lakván a zsidók és Egyptomiak közt, sok ragadhatott ezekről. S miután Göröghonba az első gyarmatok Feniciából és Egyptomból származtak, s tudvalevőleg a müveltség és polgárosodás első csiráit, valamint a formulázottabb vallás tételességeit is ezek vitték új honukba magukkal, természetes, hogy a vallás gyakorlatával járó szertartásokat is ezek honosították meg ott. Nem esünk tehát távol a valótól, ha állítjuk, hogy a vallási szokások, szertartások, s különösen a búcsujárások, melyeket az ó görög világot illetve tüzetesen ismerünk, amazoknál u. m. az Egyptomiaknál és a Főnieknél is honosak voltak.

Például az Adonis ünnep, mely valódi búcsujárás számba esik, Föniciából lett Göröghonba átültetve, tehát e cultusnak a vele járó szertartásokkal együtt szokásban kellett lenni Föniciában.

Már pedig ez Adomis-ünnep formaságai a mai búcsujárásokéival azonosak. A nép közel és távol vidékről csapatokba sorakozva sereglett össze, díszmeneteket tartott, — a papok az isten szobrát, képeket, melyek annak gyászos halálát ábrázolták, lobogókat, tömjénes füstölőket körülhordva vezették a hiveket, kik Adonis kertecskéket vittek, mások virágot, zöldágot tartottak kezeikben, búsultak, sirtak, Adonis szomoru sorsán zene és énekszó mellett, hogy végre dal és táncz, evés, ivás, öröm és mulatság közt fejezzék be az ünnepet.

Egyébként ez Adoniscultus nem volt általános, minthogy mint átültetett dolog nem terjedt ki az országra, éppen mint nálunk a helyi búcsuk, melyeken leginkább a környék vesz részt.

Nagyszerüek a görögöknél az országos, a nemzeti búcsujárások voltak, melyeken nemcsak Hellász, de a külföld is képviselte magát.

Ezek közt az első rang a Zeus tiszteletére rendezett olympiai ünnepeket illeti, melyeken a görög városok, ez apró államok, hivatalosan jelentek meg. Ezek tehát politikai jelleggel birtak, sőt az időszámitáshoz szolgáltak alapúl. Az olympiai búcsuk négy évenként julius elején tartattak, s az ily négy éves időkör alkotta az időszámítás egységét: az egy Olympiászt, — e szerint tett 25 Olympiád egyszáz évet.

Megjegyezhetjük itt közbevetőleg, hogy a kalendáriumok ez időszámításból fejlődtek. Olympia Élisz tartományban feküdt, s Élisz közhatósága intézte ünnepeit. E hatóság lajstromos jegyzőkönyvet vezetett, melybe a győzők neve bizonyos napokra iratott bé, — e lajstrom idővel annyira megtelt, hogy az év minden napjára jutott név. Ezek a Éliszi Fászták (Fasta Elidensia) és a mai naptárak kezdeménye.

Ez ünnepekben csak görögök — a barbarok kizárásával — és kivéve a papnőket, csak férfiak vehettek részt; tartamukra közbéke hirdettetett, Olympia különben is az isteni béke oltalma alatt állott. [1])

[1]) A ki a békét és közcsendet megháboritotta, kemény, sőt halálos büntetésnek tette ki magát. Még katonának sem volt szabad fegyveresen megjelenni az ünnepélyen; ha e szabály ellen vétett, 2 mina = 180—200 frank bírságot fizetett. E búcsuk a miénktől főként a páratlan rend által különböztek, — nálunk búcsu dulakodás nélkűl alig képzelhető, sőt az éven át összegyűlt bántalmak kiverekedésére szolgál alkalmul.

Az ünnep főbb mozzanatát az egyházi dolgokon túl, az athletikai, művészeti és irodalmi versenyek tették ki, melyekhez később a lovar-versenyek és szini-előadások is járultak. A győzők dicsőitésben és diadalban részesültek, hősökűl tiszteltettek, nevök megörökittetett, az által is, hogy beiródott az Éliszi Fásztákba. A győző jutalma egyszerü zöld ágból vagy koszoruból állott, de ez becsesebbnek tartatott aranynál, gyöngynél; nem kevésbé volt kecsegtető a győző részére az is, hogy a jutalom-koszoruval fején, vagy ággal kezében mutattatott bé az újongó közönségnek, s igy hire elterjedt az egész müvelt világra, mert ez ünnepen ezernyi ezres számban sereglett össze messze földről, s minden irányról a búcsusok serege, tehát volt, ki a diadalmasok hirét széthordja.

Az ünnep egyházi része itt is és még említendő búcsuhelyeken is templomi szertartásokból, ájtatoskodásokból, fogadalmakból, áldozásokból, kegyes ajándékok felajánlásából, hymnusok énekléséből, s az istenek valamelyike tiszteletére rendezett tánczjátékokból állott.

Olympiában, e sérthetetlen szent helyen a kincsek, és itt különösen a műkincsek óriási mennyiségben voltak összehalmozva, még Plinius korában háromezer szobor volt látható, köztük Phidias és Praxiteles remekei, ki előbbinek itt állandó műterme is volt. A templomok és kápolnák, oltárok és bálványok mind a műépitészet remekei, és becsesnél becsesebb műanyagokból.

Holott maga Olympia kis város számba sem volt vehető, csak szórványosan helyezett házakból állott, melyek leginkább a búcsusok befogadására szolgáltak, de erre megközelitőleg sem voltak elégségesek, a búcsuvendégek túlnyomó része a mezőn sátorok alatt tanyázott.

Az ó görög müveltség e fényes és virágzó hajdani telepén ma csak romok sem láthatók, csakis a búcsujárások szokása maradt meg szerényebb kiadásban korunknak, tán hogy a felvilágosodás egy erősebb áramlatának legyen mit elfujni.

Sok volna itt még érdekes, de e dolgozat kerete azok béfogadására nem terjedhet.

Sok ily búcsuhely létezett Göröghonban, de a legkitűnőbb után csak azokat emlitjük meg, melyek valamely különlegesség által különböztették meg magukat.

Nagy jelentőségüek voltak az Apolló tiszteletére Delphiben tartani szokott Pythiai ünnepek. Delphi tekintélyét azonban főként

az itteni oraculum emelte, mely a négy fő és sok apró oraculum közt mint legkeresettebb a főrangot birta.

Az oraculumot ma jövendőmondó intézetnek neveznők, vagy jós-, s még helyesebben javas-intézetnek, mert az oraculum a jövendőt ritkábban jósolgatta, hanem inkább tanácsot, javaslatot adott, hogy mit kell tenni és hogyan, hogy a siker biztos legyen. A jóslatokat nő adta, a Pythia mondhatjuk: a javas asszony. Különben a jóslatok mindig ügyesek, de kivált ha a jövendőt illették, annyira homályosak és kétértelmüek voltak, hogy akár a jó-, akár a balsikerre ráillettek.

Ily jóslatot drágán lehetett kinyerni. Apolló papjai tudták is derekasan kihasználni az őszinte, sőt nagyobb mérvben a szinlelt vakhitet. A nép, mely a legnagyobb járulékot szolgáltatja a buták seregéhez, s leküzdhetlen ösztönnel bir a hamis próféták meghallgatására és követésére, föltétlenűl hitt a jóslatokban, — az értelmiség, kivéve az akkori ultramontánokat, kevés hitelt adott azoknak, de használta, részint képmutatásként, hogy ne sértse a vallási szokást, a nép fanatismusát, s ezzel népszerüségén csorbát ne ejtsen, — részint kényszerből, ha a makacs sokaságot kellett általa valamely nagyobb, szokatlan, vagy elhatározó dologra rábirni. Igy Themistocles, korának egyik legnagyobb, legfelvilágosodottabb embere, az Atheneieket csak a Delphii jóslat, tehát a szokás hatalma által tudta rábirni, hogy a várost egyetemesen elhagyják, s a férfiak mind hajókra szálljanak, s igy védjék szabadságukat a Persák ellen, s ekkép csakis az oraculumnak engedelmes néppel birt mestere lenni a Salamisi elhatározó győzelemnek.

Hogy amaz óriási mennyiségről fogalmat adjunk, melyben a kincsek Delphiben összehalmozódtak, elég, ha azokat említjük, melyek ajándékul a Lydiai királyoktól, különösen Gygestől és Kroezustól eredtek. Ezek értéke közel 4000 talentumra rugott, mintegy 23 millió frankra. Kroezus csak egyik esetben — a nyert jóslat sikeres levén — 3016 talentum, mintegy 17 millió frank értékü 117 darab arany hasábot küldött háladásul, s még több értékes tárgyat, mint ezt Herodot és Diodor részletesen feljegyezték. Midőn a Phocisiak Delphit elfoglalták, több, mint 10 ezer talentum, közel 60 millió frank értékü aranyt és ezüstöt olvasztottak fel és vittek el.

Delphi körülfalazva sem volt, de az istenek oltalma és nemzetközi védelem alá helyezve. Ez okból dús magánzók is itt tartották kincseiket, — leggazdagabb kincstárral a Korinthiak birtak, utánok az Atheneiek, kik inkább a hatóságuk alá tartozó Delosi Artemi-

siumot használták e czélra. A Phocisiak az isteni béke és közoltalom fertelmes megszegéseért az Amphiktionok itélete folytán kegyetlen megtorlást szenvedtek.[1])

A szórványos búcsusok Delphibe, főként az Oraculumhoz folyton zarándokoltak, az országos csődülettel járó nagy ünnep azonban csak minden negyedik évben, az Olympiák 3-ik éve ápril 14-én kezdődve tartatott.

Ez ünnepségek programmja alig különbözött az Olympiaiakétól; Delphinek az Oraculum kölcsönözte a nagy sulyt, mig amott a programm hasonlithatlan gazdagsága, a csődület teméntelensége adták Olympiának az elsőséget.

Búcsujáró helyekben bővelkedtek a görögök nemcsak Hellasban, hanem Ázsiának görögök által lakott vidékein is. Nevezetesek: Dodona, Delos, Eleuzis, továbbá az Isthmusi vagyis Korinthi diszjátékok, — így Kis-Ázsiában Pergamon, Kydnos, Ephesus stb., mely utóbbi helyett Diána nagy hirü temploma, a műépitészet e páratlan remeke lett nevezetessé, — az e templom szentélyét diszitő Diána szobráról lesz érdekes megemliteni valónk, minek alább fogunk megfelelni.

Felesleges volna azonban mindama bucsuhelyeket, s az azokon divott szertartásokat leirni, minthogy azok a két bemutatott nagyszerünek többé-kevésbé szerényebb kiadásai voltak. Kettőt mégis külön megemlitünk, Delost és Eleuzist azért, mert ezek némelyekben különböztek a többiektől, s mert Áthenéből a görög cultura központjából indultak ki.

Delos, az Archipelagus szigetecskéje a Cycladok csoportjában, kiváló becsben és kegyeletben részesült. Születéshelye levén Apollónak és Dianának, ez ikertestvéreknek, az egész sziget, s nem emlitve a templomokat és kápolnákat, különösen Diana berke szent helynek tartatott.

Az e két ikeristen tiszteletére május 7-én kezdődőleg minden évben, de minden negyedik éven rendkivüli pompával, mig a közbeeső években szerényebb módon megtartatni szokott itteni ünnepek annyiban különböztek a többiektől, hogy a búcsujáróknak ide hajókon kellett útazniok. Athene ez ünnepek vezetését nagy pompával intézte.

---

[1]) Azon város vagy köztársaság ellen, mely valamely szent hely sérthetetlenségét bántotta, az Amphyctionok gyülése (nemzetközi congressusnak nevezhető) büntetőleg itélt s a büntetés végrehajtásával, mely némelykor a bünös város lerontásából állott, egy vagy több köztársaságot bizott meg. Ily hadjárat „szent háboru“ czimen többször fordúl elő a történelemirásban.

Egész hajóraj indult Phalerusból, Athene kikötőjéből, férfi és nő búcsusokkal telve, köztük a hatóság diszhajója vezetve külön hajónagy által, diszitve lobogók, szalagok, zöld galyak és virágfüzérekkel, ez vitte a Theoriának nevezett hatósági követséget és ezek főnökét az Architheorest és Athene köztársaság tekintélyes ajándékait. Egyéb városok és szigetek is menesztettek ily Theoriákat, sőt a Hyperboreusok sem maradtak el ajándékaikkal.

Hogy Athene ezzel járó költségeiről fogalmunk legyen, álljanak itt a következő adatok: Az Architheores dija e kirándulásra: 1 talentum = 6 ezer drachma (1 drachma értéke 1 frankkal egyezőnek vehető). A hajónagy dija 7 ezer drachma; aranykoszoru az istennőnek: 1500 drachma, triposz a győzők számára: 1000 dr.; a győzőknek osztani szokott jutalmakra több, mint 4 talentum, tehát több, mint 24 ezer dr.; — az áldozatokhoz szükséges 109 barom megvásárlására: 8415 dr. stb. [1]) Mindez az Artemisium tőkéinek kimutatásával együtt egy Athenében 1759-ben talált márványtáblára van felvésve.

Az Artemisium, Diana temploma s kincstára, duzzadt az öszszehalmozott kincsektől, melyek folyton növekedtek részint kegyadományokból, részint a birtokok jövedelmeiből, levén az Artemisiumnak itt is, más szigeteken is, sőt a szárazföldön is és városokban: házai és földbirtokai, bányái, [2]) s roppant tőkéi, melyek kamatozásra városoknál és magánzóknál voltak elhelyezve. Athene az istentelenségek után beszedett büntetéspénzeket is minden negyedik évben ide küldte, ez is felment több mint 20 talentumra = 120 ezer drachmára. Delos szent hely és sérthetetlen levén, magánzók is itt helyezték biztosságba kincseiket.

Az ünnepségek Delosban is azon dolgokból állottak, mint Olympián, vagy Delphiben, — igy Eleuzisban is, mely következik.

Eleuzis nevezetes, mint az Atheniek házi búcsujáró helye, melyet különben is gyakran látogattak, levén Eleuzis környéke sürün megrakva a gazdag Atheniek szebbnél szebb villáival. — Itt a búcsu Ceres istennő tiszteletére minden évben august. végén kezdődőleg megtartatott, a résztvevők száma gyakran meghaladta a 30 ezeret, kiket Athenből a második Archon (polgárnagy, polgármester) veze-

---

[1]) Akkoron tehát egy czimeres (válogatott) ökör középára 70 frank körül állott.

[2]) Az akkoron leggazdagabb, legjövedelmezőbb rézbánya is az Artemisiumé volt.

tett. — Hogy Eleuzist külön bemutatjuk, ezt az Eleuzisi mysteriumok érdekességeért tesszük.

E mysteriumok (rejtelmek, titkok) dolgaiban kizárólag a beavatottak vehettek részt. A beavatottságnak fokozatai voltak, s e rangfokozatok arányában lehetett eljutni a magasabb mysteriumokba a világosságig. Bejutni megpróbáltatások után lehetett, böjtölés, vezeklés, a bünöktől megtisztulás, jótékonyság, szenytelen előélet; szóval erkölcsi hibátlanság valának a felvétel előfeltételei, felsőbb fokokban a szilárd jellem, megbizhatóság és becsületesség. A jelöltnek (újoncznak) mindennemű félelemgerjesztő és ijesztő próbákon kellett átesni, s azokat bátran kiállani.

Mindezt különlegesen azért emlitjük, mert e 2—3 ezer év előtti mysterium a jelenlegi szabadkőmivesség szervezetéhez úgy hasonlit, mint egyik tojás a másikhoz. Az Eleuzisi mysteriumok is Egyptomból eredtek, a szabadkőmüvesség is Egyptomból hozza le eredetét; ennél is, annál is fő elv a humanismus, becsület; jelek és jelvények által ismernek egymásra a beavatottak; — szentélyeikből az idegeneket szigoruan kizárják, szertartásaikat addig, 'mig biztosságban nincsenek az iránt, hogy templomuk, munkahelyük minden idegen béhatolás ellen fedezve van, meg sem kezdik; legszigorubb törvény biztosította a titoktartást, főként a mysteriumokat, belügyeiket, sőt szertartásaikat illetve is, az áruló életével lakolt, mely sulyos fegyelem a kőmüvességben ma már nem állhat fenn ugyan, de régi szabályaiban található; szóval a mai szabadkőmüvesség „munkája“ nem más, mint a mai viszonyokhoz idomitott Eleuzisi mystriumok gyakorlata, mely Egyptomból eredve változó elnevezések alatt ezres évek folytán fejlődött mai alakjára, megtartva ma is, midőn már nincs szüksége arra, — hihetőleg szokásból — fő jellegét: a titkos társasági minőséget és minden dolgában a titokzatosságot, rejtelmességet.

Miben állhatott az eleuzisi mysteriumok közt a legmagasabb titok?

E kérdés megfejtésére találhatók adatok. Föniczíában, Egyptomban, Göröghonban, Kis-Ázsiában, Rómában, az ó műveltség hazáiban a polytheismus uralkodott. E különböző népek vallásai egymástól némelyekben eltértek ugyan, de sokban, s különösen abban egyeztek, hogy sok istent vallottak. A köznép és a homályosdiak rajongásig hivei voltak e több istenü hitnek, s azt vakon követték. De az iskolázott és az okoskodásban gyakorlott ész az isten fogalmát tisztábban, függetlenebbül és több szabatossággal állapitja meg, mint a parlagi ész,

mely utóbbi azt fogadja el, a mit elébe adnak, kivált, ha azt csuda- és titokszerüségbe burkolják. Természetes, hogy a józan észnek okoskodásaiban rá kellett jönnie, s ha soha máskor, okvetetlen a görög miveltség fénykorában, midőn a görög philosophia oly magas szinvonalra emelkedett, melyről az utókor sem birja leszállitani, arra rá kellett jönnie, hogy az a lény, ki az istenség fogalmának meghatározóival bir, megosztható nem, de csak is egyetlen-egy lehet, kinek tehát sem többese, sem részei nem lehetnek. Következőleg metaphysikailag meggyőződve tudták, hogy isten csupán egy lehet, tehát a valóságban is egy az Isten.

Pythagoras Kr. e. 550 évvel tanitotta a legfőbb lény létét, s a lélek halhatatlanságát.

Socrates Kr. e. 400 évvel, hasonlóképpen tanitványa Plató tartózkodás nélkül magyarázták tanitványaik előtt az egy istenség tanát.

Igy Aristoteles Nagy Sándor nevelője, bizonyára Fülöp az apa és Nagy Sándor a fiu előtt nem titkolta ontologiai megállapodásait és tanitotta azokat, de ezek mind csakis akademiai megállapitások voltak, melyeket nem vittek bé, de nem is lehetett bevinni az uralkodó vallásba, melyet e tanok teljesen szétrobbantottak volna.

A Pythagorással egykoru Sakia Muni, vagy Renan szerint Dsadsia Muni, az Indusok reformatora hasonlólag egy istent vallott. Erről azonban sem Pythagoras, ki tőle távol, N.-Graecziában, Itáliában lakott, sem egyátalán a görögök tudomással nem birtak, s nem is birhattak, minthogy akkoron India teljesen terra incognita volt. De a zsidókat a sokat kalandozó görögöknek ismerniök kellett, ezek pedig kezdettől egy Istent imádtak.

Sokan voltak tehát, kik az egy isten tanát követték.

De ezt nyiltan vallaniok, vagy éppen hirdetniök nem lehetett azért sem, mert az istenek tagadóira halálos büntetés várt, mint ezt, számtalan közül felhozva, Socrates esete bizonyitja, ki ellen csak azzal a váddal birták ellenségei a marasztaló itéletet kierőszakolni, hogy vagy számkivetésbe, vagy halálba menjen, hogy az elfogadott isteneket megvetve, megtagadva, más istenséget ismer[1]; de azért

[1] Megszokott fogás volt a görögöknél, hogy a kinek vesztére töreked-tek, azt istentelenséggel vádolták, mert a népet e ráfogással lehetett leginkább felbujtani, s mert a néparamlattal szemben a birák sem voltak kellően függetlenek. Igy történt Socratessel is, kit mások szerint feltétlenül itéltek halálra, hogy azonban barátai az őrök megvesztegetésével törekedtek volna őt menekvésre birni, ez alig áll, mert az itélet 30 napig a Delosi szent búcsu miatt, mig tudniillik onnét a szenthajó a Theoriákkal vissza nem érkezik, végrehajt-

sem, mert ott a vallás szétválaszthatlanul levén a politikai, társadalmi és családi viszonyokkal összeforrva, a politikai tényezőknek szükségök volt arra, hogy a népet századokon át megszokott vallásában ne bolygassák, és bálványai s vakon hitt különleges istenei iránt való félelemben meghagyják, mert e soha nem látott, de rettegett hatalom utján lehetett rajtok uralkodni; sőt még azért sem, mert az egyetemes viszonyokkal ennyire összenőtt, bár oktalan vallást csakis nagyszerü, s minden viszonyra kiterjedő forradalommal lehetett volna kiküszöbölni. Volt tehát elég ok arra, hogy azok, kik egy istent hittek, azt ne hirdesssék.

Mit tettek tehát? Hogy meggyőződésüknek valamely módon kifejezést adhassanak és ösztönüket kielégithessék, titkos társulatokat alakitottak, abba az egyértelműeket, alkalmasokat befogadták, a kipróbáltakat beavatták, s a külveszély ellen fedezet alatt, s titokban gyakorolták az egy isten kultuszát.

Erős vélemények állitják, hogy az Eleuzisi mysteriumok gya-

---

ható nem volt, a mennyiben a szentidő alatt sem perbe fogni, sem elfogatni, sem itéletet végrehajtani nem lehetett. Igy Socratesnek elég ideje volt a menekvésre, de ő hogysem hazáját elhagyva, számkivetésbe menjen, a halált választotta. A szent idő lejártával a bakó átnyujtván a méregkelyhet, tartalmát Socrates reszketés nélkül kiitta.

Legmagasabb állásu egyének sem voltak megóva az ily megtámadásoktól. Legérdekesebb Pericles esete.

Pericles — a legnagyobb férfiak egyike — ki a sok hadügyi bajok miatt eladósodott Athene pénzügyeit rendezte, a kincstárt megtöltötte, — Athénét a soha sem azelőtt, sem azután el nem ért felvirágzás és közjólét legmagasabb szinvonalára emelte, a létezett colossalis középitmények legnagyobb részével gazdagitotta, — hazája ellenségeit vagy legyőzte, vagy ügyes politikájával tehetetlenségre kárhoztatta, — a democratia uralmát megalapitotta, — szóval hazájának legérdemesebb, legtehetségesebb és legbecsületesebb fia, mert sokáig vitte a kormányt, irigyei és ellenségei üldözését és támadásait volt kénytelen szenvedni. Hatalmas népszerüsége miatt máskép megtámadható nem levén, az istenek tagadásával vádolták, és pedig barátnője, és később neje Aspasiával, és barátai Anaxagoras bölcs, és Phidias szobrászszal egyetemben. A birák őt nem merték elitélni, Aspasiát az ő remek védbeszédére felmentették, Phidiast és Anaxagorast azonban a szokott módon halálra vagy számkivetésre itélték, kik aztán hazájukat elhagyták. Mert nálunk is vannak hasonló események, csak azért is érdekes az ő esetét is felhozni. Végre mégis kényszerült a kormánytól megválni. De csakhamar beálltak a nehéz napok, a zavarok közt nem volt illetékes kéz, mely a kormányrudat megragadja, a köztársaság kénytelen volt a lealázotthoz folyamodni, hogy mint erre legérdemesebb, legtehetségesebb, a kormányt ujra átvegye, melyet aztán haláláig férfiasan intézett.

A szellemes és remek szépségü Phrynét is az istenek tagadásával vádolva biróság elé állitották, s a halálos itélettől csak is ügyvéde leleményes védelmi

korlata az egy isten cultuszából állott. Mi is e véleményhez állunk, mert minden erről tudható, azon egységes lénynek cultuszát látszik igazolni e mysteriumokban.

Pythagoras a nagy bölcs még nagyoabb mathematicus születéshelyéről Samos-ból eltávozván, sok földet beutazott, s különösen Egyptomban több időig tartózkodott; itt az Egyptomi mysteriumokba beavattatta magát, utóbb Krotonban Nagy Graecia (mostani déli Olaszország) városában telepedett le, s tanitotta a róla nevezett philosophiát. Itt alapitotta a „Pythagorási szövetkezet“ név alatt ismert társaságot, melynek az egyptomi mysteriumok cultusa szolgált alapul. E szövetkezet tanai, szervezete, szabályai és ritusa azonosak voltak az Eleuzisi mysteriumokéival, és szintén azonosak a mai szabadkőmüvesekéivel. S miután Pythagoras az egyetlen legfelsőbb lény létét, s a lélek halhatatlanságát tanitotta iskolájában, de azt mint vallást nem hirdethette, bátran állithatni, hogy az ő mysteriumai gyakorlata is a mondott tanok cultuszából állott.

Curiosumként megemlitendő, hogy nincs adat arról, hogy a későbbi bölcsek valamelyike az Eleuzisi mysteriumok részese lett volna, de arra igen, hogy belépésre felhivott bölcsek ez ajánlatot visszautasitották. Erre is lehetne a mai korból analogiát mondani.

---

módja és Praxiteles szobrász óvása mentette meg, ki az istenek legremekebb alkotását, a női szépség legtökéletesebb mintáját a hivek által imádandó Venus szobrához élőképül használandó, annak megsemmisitését ellenezte. Igy faragta róla Praxiteles a világhirü Knidosi Venust, melyhez aztán százéveken át jártak búcsut a kisázsiai hivek.

Az istentelenségért halálra itéltet gyakran a fanaticus nép kövekkel megrakodva várta a kijáratnál, hogy mielőtt menhelyre (asylum) jutna, megkövezhesse.

Sokszor a vallásos rajongás, még inkább tüntetés a birákat oktalan kegyetlenségre ragadta.

Istentelenséggel vádoltatott az is, ki az istenek megvetését valamely tartozékuk eltulajdonitása által tanusitotta. Egy kis gyermek egy a Minerva koszorujából lehullott arany levelet vett magához; szegénykét a biróság halálra itélte szokott módon; mégis a végrehajtás előtt próbát tett: vajjon a gyermek öntudatosan követte-e el a a lopást? Kiraktak eléje aranyos és zöld levelet, gyümölcsöt, játékot, egy arany pénzt, s több tárgyakat, hogy válasszon; a gyermek a legfényesebbet, egy arany pénzt választotta; erre a biróság azon indokon, hogy a gyermeknek tudása van az értékről, a halálos itéletet irgalom nélkül végrehajtatta.

Számtalan ily adat áll rendelkezésre, mely mind arra mutat, hogy az isteneket megvetni, bántani vagy éppen tagadni: halálos veszély közt lehetett, tehát elég okuk volt a bölcseknek arra, hogy az egy isten létének tanitásával tanitványaik, a négy fal közt maradjanak, de azt hirdetni a piaczra ki ne álljanak.

Igértük, hogy Ephesusi Diana szobráról érdekes dolgot fogunk megemliteni; ez abból áll, hogy — mint az archeologiai rajzok mutatják — e szobor nagyon hasonlit az öreg- vagy nagy-Mária-czelli Mária képhez. Diana karcsubb ugyan és nem tart gyermeket a karján, de a két kép stylusa és diszitménye azonos. A nagy- és kis-czelli csudatevő Mária-képekhez éppen ugy járnak ma a búcsúsok, mint harmadfél ezer év előtt az Ephezusi Diana csudatevő képéhez.

A következő még érdekesebb. Dél-Francziaországnak legkeresettebb búcsujáró helye Puy-en-Velay; ez felső Loire megyének s egy püspökségnek székhelye; régiségéről hires székesegyháza egy régi római templom romjain állitás szerint a 8-ik században épült; e „Notre dame“ egyházban a „le vierge noire“ a „fekete szűz“-nek nevezett csudatevő kép száz évek óta czélja a kegyeletes búcsujárásoknak. E szobrot Sz.-Lajos király 1254-ben hozta volna magával keletről, nincs azonban kizárva az a feltevés sem, hogy a szobor a pogány templom romjaiból került elő, de az archeologok azt állitják, hogy e czédrusfából faragott szobor egyptomi eredetü, a VIII-ik században került oda és valódi képe Isis Egyptomi istennőnek. A forradalom alatt a gonoszok elégették, de később a makacs rajongók másik szobor által pótolták. Minden esetre érdekes e szobor szerepe: 3 ezer év előtt az egyptomiak mint Isist imádták, utánok 2 ezer év előtt hihetőleg a görögök, hogy aztán egyezer év előtti időtől fogva mint Máriakép a keresztény hívők tisztelete tárgyává és búcsujárásuk czéljává legyen elégettetéseig, ezután pedig szent és csudatevő tulajdonságai átszármazzanak egy uj pótszoborra, melyet a hivők éppen ugy hisznek, mint az Isisből Máriává lett eredetit.[1])

Az előadottakból következtetésül levonható, hogy a vallásokban a conservatismus uralkodik; s változzanak azok bár alapjokban, de külsőségeikben, különösen tárgyaikban sok állandó marad; hogy a

---

[1]) Curiosum s egyuttal comicum számba jön a következő eset, mely K. megyében történt. K. város a nagy Dunára hajóhidat állittatott, s a régi időtől fogva használt repülő hidat megszüntetvén, szétbontatta, nem szükséges részeit eladta. Az uj hajóhidra egy új szép Nepomuki sz.-Jánost állitott, tehát a repülő hidról maradt sz.-Jánost a további feleslegesekkel együtt elárvereztette. E János szobrot az árverésen O. község elöljárósága vette meg. „Mit akarnak kegyelmetek a sz.-Jánossal, hová állitják, mikor határukban csak egy kis patakocska sincs?“ szólitja meg egy más községbeli az O.-i birót, levén szent-János a viz védszentje. Felelé az O.-i biró: „Kiteszszük a szőlőhegyre, jó lesz ott sz.-Orbánnak!“ (levén sz.-Orbán a bor védszente). Igy aztán sz.-János, miután századon át a viz védszente volt, átváltozott és fölmagasztalódott a bor szentjévé.

megrögzött szokássá vált dolgok, melyek a vakhit folyományai, évezreken át fentartják magukat, természetes, mert a vakhit a meddig tart, magával viszi szüleményeit; hogy a mint Socrates, Plato, Aristoteles kora nem birt, vagy nem mert tettlegesen küzdeni a tételes álhit, a rögzött szokás, a fanatismus, a babona ellen, éppen ily tehetetlen ezekkel szemben Spinoza, Leibnitz, Kant és Hegel kora; s végül, hogy megszokott tételes vallásokat, álljanak azok bármily távol a bölcselemtől, csupán nagyszerü forradalmak, hosszantartó küzdelmek árán lehet alapjukban megingatni, vagy éppen megsemmisiteni. Természetes, hogy a reformatiók is ily forradalom-számba mennek.

Félreértés elkerülése végett megjegyzendő, hogy itt nem egyes vagy külön vallás van értve, hanem átlag a vallások, s merőben akademicus értelemben. Az is elismerendő, hogy a Reformatio az emlitett conservatismuson nagy csorbát ütött, s a vakhit teremtette szokásoknak vagy határt szabott, vagy legalább is puritanismusával azokat látványosságaiktól, sarlangjaiktól megtisztitotta. De e purificatio nem terjed tovább, csak a meddig a protestantismus.

Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a hinduk, törökök és arabok, kik nagyon is távol esnek a reformatio szinhelyétől, legmegrögzöttebbek az ó-korból maradt ritualis szokások s azok sallangjainak föntartásában, és ősi fanatismussal űzik ma is búcsujárásaikat, a hinduk különösen a szent folyó forrásaihoz, az utóbbiak pedig Mekkába és Medinába, s mindannyian számtalan kisebb-nagyobb jelentőségü szenthelyekre.

Minél több tért enged magában valamely vallás a csuda, varázslat és babona iránti hitnek, az ily vallás annál távolabb áll az egyszerüségtől, a puritanismustól; s minél több benne a mysticismus, annál nagyobb szüksége van a külső szertartás látványos voltára, czifraságokra, csengő-bongó sallangokra, mind oly büvölő eszközökre, melyek a tömegre elragadólag hatnak; hogy a mi hiányzik az ontológiából, azt helyre üsse a zene, égő gyertyák és a tömjénfüst.

A búcsujárások is és a hasonló vallásos szokások az efféle babona- és csudahit szüleményei. Hány búcsujáró hiszi, hogy a búcsu a csudatevő kép nyavalyától menti meg, vagy éppen bűneitől szabaditja fel. Hány ember belátja a végső bajban, hogy nincs mentség, csak csuda segithet; de mert Pandora szelenczéjében a remény az emberiség javára még mindig lezárva van, az ember mindörökké remél, más remélni való hiányában reméli a csudát, mig utóbb hiszi.

Az emberben erős az ösztön tudni a jövőt, ez ösztön aztán áttereli az embert arra a tévhitre, hogy a jövőt csakugyan okkal-móddal megtudni lehet, ez adja a hitet a jóslatokban. Igy állunk a babonával is, egyik ember a 7. és 13. számoktól tart, a másik a Péntektől, a harmadik utjából fordul vissza, ha azon nyul szaladt keresztül sat. De igazságtalanok lennénk, ha a csoda, jóslat és babona iránti hitért a vallásokat vádolnók, mert az ember már saját lelki tulajdonságainál fogva hajlammal bir ezekre, s a fenntebbiek szerint kifejti magában, s igy minden vallás hivei közt vannak e badarságok hivői, sőt adatok vannak, hogy bölcsészek, kik saját tanaikban meggyőződtetésig kimutatták, hogy — mert természetfeletti, vagy természeten kivüli erő nincs, mert észbéli ok nélkül semmi nincs — tehát sem csuda, sem jövőbelátás, sem babona nem lehet, mégis ez oktalanságok rabjai voltak; ki babonás volt, ki a csudatevő képet, ki Lenormand asszonyt kereste fel, mert hitte.

Ellenben az is áll, hogy némely vallás bővebb táplálékot nyujt ez észkóroknak, s általánosabbra birja kifejteni azokat. Minél több a mythos, a rejtelmes, az érthetetlen, a megfoghatatlan valamely vallásban, annál fogékonyabbakká teszi a hiveit a vakhitre, a vakhit pedig a babonára, mely a másik kettőt is magában foglalja. Nem csuda tehát, ha a mythologiai vallásban, mely merő mythosokból állott, e babonás czafrangok annyira honn voltak.

De a kereszténység keletkezésével ebbe sok átment ugy a mythologiai vallásból, mint az egy istent hivő zsidók vallásából, mert a vallásokban az alapok, elvek és tanok változhatnak, de a külsőségek makacsok, mert a szokás dolgai, tehát átmennek, s fennmaradnak.

Igy a vallási szertartáshoz viselt ruhák is — a talárok, pluviálék, palliumok, infulák stb. — alig változtak. Annás és Kaifás süvege olyan, mint a római püspököké, az Archicreusok mitrája, mint az Archimandritáké. Hogy a külsőségekhez a tényezők ragaszkodnak legkonokabban, mutatja a quietismus sorsa. A Jezsuiták és Dominíkánok, azok a hypocrisis, ezek az inquisitio tényezői a kellőnél nagyobb hatalmat bitorolván a vallás gyakorlatában, a fő sulyt a külsőségekre helyezték; a bensőség veszendőben volt. Találkoztak őszinte katholikusok, kik a hiveket a külsőségektől elvonni és a benső vallásosságra, magába szállt buzgóságra törekedtek téríteni. Józan törekvésök sikert aratott. Az eredményen megrettent jezsuiták ellenaknákat ástak, de kevés sikerrel; végre is a pápa által adattak ki brévét, mely a quetismust, ez áramlatot kárhoztatta. Igy a közhatóság is bevonatván az ügybe, a más néven pietismus, a csendes,

nyugodt, benső ájtatosság tiltva, s üldvözve lett, a zajos istentisztelet pedig ujult erővel tüntetett. Később Maintenon asszony befolyásával a quietismus némely türelmet élvezett ugyan, de ő is a jezsuitákkal szövetkezvén, a quietismus átvált álszenteskedéssé, képmutatássá, rajongássá. Való tehát, hogy a vallási külső látványos szokásokat, mint legbiztosabb mediumot a nép fogvatartására, maguk a tényezők tartják fenn, erőszakkal is, ha kell, még ma is.

A reformatio e czifraságokat a ritusban és látványosságokat a liturgiában ugyan derekasan elsöpörte, de azért azok ugy egyéb keresztény, mint nem keresztény vallásokban benrekedtek. Olasz, Spanyol- és Francziaországokban még most is virágzik a bucsujárás, a templomi diszszertartás, a passio, az Ober-Ammergaui passio-játékok szinpadias előadásaira Európa műveltjei seregesen tódulnak; mi is évenkint a feltámadási körmenethez kiállunk, ha nem is részt venni, de bámulni, s nem jut eszünkbe okoskodni a fölött: vajjon a vallási tüntetésnek az utczán van-e még ma is létjoga? Biz, a zajos külsőségek még mindig diszlenek.

Hasztalan okoskodás! — A vallásos szokások ezer és ezer évesek, alakuk változhatik, de lényegök állandó.

Az ember az most is, a mi volt kezdetben, jó, rosz, megteszi az okosat, a bolondot ma is, mint az első ember;

a tigris vérszopó, mióta van;

a madár a légben élt mindig, a hal a vizben, az repült, ez uszott, mióta lég és viz létezik;

a kigyó ugy csuszik, s oly csalfa ma is, mint volt a paradicsomban;

a hernyó ugy mászik és teszi a kárt, mint teremtéskor;

a rózsa, szekfü, ibolya oly illatos, a méz oly édes ma is, mint Éva korában;

a szokás észbe ütközzék bár, tartja magát; a divat birja módositani, de bukik, ha amabba nem olvad.

De a mi a világ első napján volt, az van ma is, sem több, sem kevesebb és lesz örökön örökké.

ÉSZAKI KÁROLY.

UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-IK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZTERGOM VIDÉKÉIG.

Hatodik Közlemény.

Ideje már bemutatnunk a két kiváló férfiút, kiknek nevéhez fűződik a legérdekesebb epizód a magyarországi unitáriusok történetéből.

Skaricza Máthé Bód szerint 1544-ben született Kevin, a mai Ráczkeve városában.[1] Tanult Tolnán s egy esztendeig Kolozsvárt. 1569-ben Bécsbe, s innen Paduába ment. 1570-ben Genfben a hires Beza tanítványai közé íratkozott. Összejárta a svájczi és németországi főbb egyetemeket. Párison keresztűl Angliába is ellátogatott. 1572 végén tért vissza szellemi kincsekkel, tudománynyal gazdagon megrakodva hazájába. Értett a magyar, német, olasz, latin, görög és zsidó nyelvekhez. Jeles írói tehetséggel bírt és több igen szép dícséretet szerzett. Ő fordította le a Luther örökszép hymnusát: „Erős várunk nékünk az isten," mely később, mint tábori ének, Bocskai puritán szellemű harczosait lelkesítette. A mi énekes könyvünk „Jó úr isten tekints hozzánk" kezdetű szép énekét is ujabban szintén neki tulajdonítják.[2] Az utóbbit a hagyomány II. János királyunk kedvelt énekének tartja s mélabús ősrégi dallama a szellemi szabadság első szép virágkorát idézi föl hiveink lelkében...

Skaricza tanulói pályájának második felét Szegedi Kis István, Kevi lelkésze, intézte. 1568-ban lép szorosabb öszszeköttetésbe Skariczával, midőn ez Erdélyből hazatérve üdvözlő verset ír szülővárosa nagynevű püspökéhez.[3] Szegedi Kis István, ki Melius áttérítésével és

1) Magyar Athenás.

2 Kálmán Farkas úr szíves közlése. V. ö. Prot. Közlöny. 1884. 248. l.

3) Kiadta a „Theologiae sincerae loci communes" cz. munka elején Szegedi Kis István arczképével.

Sztárai buzgó támogatásával a kálvinizmus legelső alapvetői közé tartozik, méltó utódját látta a nagytehetségű ifjúban. Az ő pénzsegélyével és az ő tanácsai szerint járt el Skaricza külföldi útjában. 1572-ben meghalván Kis István, helyébe a város egyértelműleg Skaricza Máthét állította.

Mint dunamelléki püspök, Szegedi Kis István is kötelességének tartá népét a fenyegetőn terjedő unitárizmus ellen védelmezni. Könyvet írt tehát az új irány ellen, mely könyvbe a szent-háromságot támogató erősségeket foglalta. Szegedi művét Skaricza 1570-ben magával Genfbe vitte,[1]) hol Beza Thodor az elhunyt szerző nagy dícséretével kinyomatta.[2]) Elődjének egy másik nagy művét is kiküldte később Svájczba Skaricza. E mű Lajos Frigyesnek, a rajnai választónak, ajánlva fölötte díszes kiállításban épen az 1588-ik év folyamán jelent meg.[3]) Megelőzi a szerző életrajza, melyet Skaricza igen nagy gonddal írt meg s mely életrajz a dunamelléki protestantismus történetének mai napig legfőbb kútforrása.

Képzelni lehet, mennyire fölemelték a munkás férfi lelkét már eddig is kivívott szép sikerei. Hozzá kell vennünk még a fennebbiekhez azt, hogy a nagy-harsányi disputában szerepelt Tholnai Lukácsot is ő térítette vissza Kálvin hitére tudós vita-írataival. Azonfelűl az 1576-ban tartott herczeg-szőlősi zsinat sikerében is nevezetes része volt az ifjú papnak: ő terjesztette a jónak talált határozatokat a zsinat elé s a készségesen elfogadott és aláírt kánonokat ő adatta ki két nyelven egyszerre. Az eredeti latin szöveget a könyvnyomtató magának Skariczának ajánlta, a magyar fordítást a fordítónak, Siklósi Miklósnak, kivel, mint a nagy-harsányi és budai disputatiók hősével, egy előbbi közleményünkben találkoztunk. E kiadott kánonok szerint igazgatták ezentúl a dunamelléki és a dunántúli reformált egyházakat. Nem a hizelkedés tehát, hanem a legőszintébb becsűlés mondatta a Skariczát nyilt vitára unszoló Válaszutival: „Minket tévelygőket tanítani akar kegyelmed és azon közben azt sem akarod, hogy prédikáljak ellened; azt sem, hogy kérdést tegyek: mely az kegyelmed méltóságának ellene lenne, mert ez

---

1) Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 168.

2) Assertio vera de trinitate. Contra quorundam deliramenta, quae ex Serveti aliorumque phanaticorum hominum opinionibus nunc primum in quibusdam Hungariae partibus exorta ac publicata sunt. Genevae. 1573. és ugyanott 1576.

3) Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homini, cum Confessione de Trinitate. Basileae. 1588. 2r. 665 l.

országot és egyéb tartományokat által folyta az kegyelmed hire-neve, és azt mondom, hogy mindnyájan sem tehetnők mi, kik itt tanítók vagyunk, azt, a mit kegyelmed: hogy lehetne azért, hogy tanúságnak okáért én kegyelmedet az prédikáczió után kérdéssel meg ne találnám?“ ... Érezte azt jól maga Skaricza is, hogy menynyire fölötte áll a korabeli kálvinista papságnak. Erre mutat az a bizakodó hang, melylyel a pécsiek küldötteit a földvári sokadalmon társai körében fogadta s még inkább erre mutat az, hogy a vitára fölhítt tolnaiak helyett a kesztyűt egymagára is föl merte venni és megjelent egyetlen tisztbeli társa nélkűl az ellenhítűek táborában. Bár ama másik feltűnő körülmény, hogy igérete ellenére egyetlen hallgatóját sem hozta el magával, és az, hogy magának Válaszutinak egyetlen szót sem akart volna a vitában engedni, arra is enged következtetnünk, hogy Skaricza nagyon jól tudta: nem közönséges ellenfél az, kivel most készűl szembe szállani.

És itt ime helyén volna előadnunk Válaszuti életét, ha a mi jeleseinket nem a feledés éjszakájából kellene fölidézgetnünk. Válaszuti György származására és születésére nézve erdélyi, a kolozsvármegyei Válaszútról való lehetett. Korára nézve körűlbelől a negyvenes években, tehát Skariczával csaknem egy időbeli. Neveltetését Kolozsvárt nyerte, a város által fentartott és Dávid Ferencz felügyelete alatt álló főiskolában. Külföldön soha sem járt. 1571-ben még mint seniort látjuk őt az intézet ifjai között; 1572-ben már künn működik Baranyában, hol csakhamar Jászberényi György hasznos segítő társává emelkedik.

Az unitáriusok kolozsvári főiskolája Erdély legrégibb és legérdekesebb multtal bíró tanintézete, mely a tanítók és a fentartó hatóság áttérésével épen oly módon jútott e felekezet birtokába, mint a Harvard University, Amerika legrégibb egyeteme az amerikai unitáriusok kezére. Dávid Ferencznek legfőbb gondoskodása tárgyát e tanintézet képezte, mely gondoskodásában őt II. János király gazdag adományokkal támogatta. A legkitűnőbb tanerőket látjuk ez intézet élén. Ott van mindjárt maga a lánglelkű Dávid Ferencz és mellette jobb keze: Basilius István. Ott buzgolkodik velök Sommer János, a moldvai Heraklides vajda házi nevelője és Palaeolog Jakab, a chiosi fejedelmi sarjadék, ki az inquisitio elől mint üldözött vad országrólországra bújdosott, mígnem végre Erdélyben talált menedéket.

E férfiak vezetése alól oly ifjak kerültek ki, mint Hunyadi Demeter, a későbbi püspök, Bogáthi Fazakas Miklós, Enyedi György és

Pécsi Simon, a magyar tudományosság örök díszei. E férfiak keze alatt tanult Válaszuti György is. Hogy mily eredménynyel, legott kitűnik a Skariczával való mérközéséből.[1])

És itt át kell engednünk a szót ismét az események hű krónikásának:

„Istennek segítségéből minekelőtte harmadnapra viradtam volna, tudván M á t h é uramnak immár szándékát, miben forgódnék és végezésünk szerént miről főképpen indítaná tanítását, ezért, hogy mind az ő tanításának erőtlensége megmutattatnék, mind az köztünk való értelemnek isten felől s a Christus felől egyenetlensége, illyen kérdéseket rendelék [rendezék], hogy netalám megkérdésre szabadság Máthé uramtól engedtetnék amaz három kérdések fölött:

— Hogy tudomántoknak igassága megmutattassék, ezt akarom megtudni: hol parancsolt isten maga felől illyen tiszteletnek rendit: Engem egy állatban és három személyben tiszteljetek? Mert m azt mondjuk, hogy valamely tisztelet isten parancsolatjából nincsen, ahoz senki az emberek közzűl nem köteles, miérthogy[2]) fölötte igen tilalmazta az isten, hogy senki az törvénykönyvhöz ne tegyen, el se vegyen benne. Deut. 4.

— Miért hogy ezt mondjátok, hogy azért vagyunk eretnekek, mert csak egy Izraelnek istenét, az atyát, valljuk istennek, mind az teremptésben, mind az üdvözítésben, és az ember Jesus Christust valljuk üdvösségünknek közbejárójának: ezt akarjuk, hogy megmutassad, mert (=hogy) az ő tudománya eretnek tudomány legyen és az háromságnak vallása prophétáknak és igaz szenteknek üdvözítő tudománya legyen.

— Mutasd meg isten beszédéből, hogy az atya isten önnönmagában sem az őtet imádóknak megsegítésére, sem az üdvözűlendőknek megszentelésére elég nem lehessen; hanem szükség legyen ő velle egyetemben az fiú istent és az szentlélek istent e végre megismerni etc. — —

Ezekke felkészűlvén, istennek kegyelme rajtunk lévén, az Augustusnak 29. napja reánk viradván 1588. esztendőben, m e n é k f ö l az keresztyéni gyűlekezettel és egy tisztbeli társommal V á s á r h e l i Mihállyal,

---

[1]) Hogy mily kiképzésben részesültek a XVI. sz. folyamán egyházi pályára lépő ifjaink, érdekesen jellemzi amaz 1592—93-ból fennmaradt átírat, melyben a kolozsvári unitárius szászok így ajánlják papságra jelölt embereiket: „Ezeket nem mondhatjátok paraszt rendnek, mert ezek tudós emberek mind szentirásban, mind zsidó nyelven, mind görög nyelven, mind penig az diák nyelvnek tudományiban. Abban a nyelvben penig, kiben minket tanítnak, elégségesek, hogy abból semmi fogyatkozások nincsen.“ Kereszt. Magvető. XX. 93.

[2]) Ma: mivelhogy.

hová Máthé uramat szállásáról hivatám, és éneklésben való szertartásunk meglévén, Máthé uram fölállván prédikáló székünkbe, taníta elég szorgalmatossággal és hosszú prédikálással, elannyira, hogy ez két napon való kétszeri prédikálásáról azt mondhatom, hogy talám az háromságos uraink közzűl csak egy is nem válhatnék, ki ollyan bátorsággal, annyi bizonsággal, egyedűl, felekezetnek társasága nélkűl és minden polgári hallgatóinak követése nélkűl [1]) annyi munkát föl merészlett volna venni és ellenkezők előtt minden félelem nélkűl ki merészlette volna terjeszteni, és e mellett mind szép szókkal, mind feddésekkel az háromságnak, főképpen az fiú istennek ismeretire minket hátra vonni.

Ez az oka, hogy tőlünk igen becsűltetett és minden beszélgetésünknek rendiben tam honorifice exceptus, hogy talám ő maga is tiszteletlenségéről nem panaszolkodhatott, nemhogy bosszút szenvedett volna tőlünk a jámbor. Annyi bizonyságokkal is erősítette dolgát, hogy nem félek, ha száz ő felekiök [2]) jönne egymás után is, hogy két prédikállására több bizonságokat számlálhasson az fiúnak istenségének megbizonyítására, mint ő kegyelme, az Máthé uram számlála. Tanításának pedig rendit, noha nem az prédikátoroknak szokása szerént egy locusnak confirmálására követte és helyheztette, hanem in genere egymás után íratott argumentumokkal és könyvből egymás után jedzetett bizonságokkal terjeszté, valamiket csak gyanóúl (így) az fiú isten felől találhattál volna is. Mindazáltal dolga böcsűletes, mert fáradhatatlan torokkal és kiáltással annyi bizonságot véghez vőn és igyekezeti szerént előttünk elolvasa, kit el is kellene hinnünk, ha isten beszédének érthetnők; de (az mint ezután megmutatjuk isten segítségéből) nekünk minden bizonsági az ő akaratjának confirmálására: csak álomnak és emberektől találtatott gyanúnak tetszik.

Bizonságtételinek penig számlálása első prédikácziójában lőn ím ez két dologról: I. Hogy az isten fia még azelőtt is személy volt, hogy Máriától született az Christus. — II. Hogy igaz isten volt az isten fia még megtestesűlése előtt is.

Az első részt tíz argumentummal és ezeknek bizonságival erősíté; az másik részet istenhez illendő nevekkel, tulajdonságokkal, cselekedetekkel, tiszteletekkel, végre doktoroknak mondásival bizonyítá. Mellyeket mikor véghez vitt volna, én is írással, a mint tőlem lehetett, megtanúltam volna [3]), Máthé uram az prédikáló székben állván, ímezt először kérdém tőle:

---

[1]) Tehát egy Kálvin-hitű sem volt már akkor Pécsett.

[2]) A. m. feleközetebéliek.

[3]) Azaz: a hallottakat magának lejegyezte.

— Miérthogy, szerető Máthé uram, ez mai napon való tanításodnak rendiben telljes igyekezettel ezt akarád előnkben adni, hogy az isten fia személy és isten volt még azelőtt is, hogy Máriától született a Christus, azt akarom, hogy megbizonítsad isten beszédéből, hogy isten igírete ollyan Isten és Ember Christusnak várására indította az régieket, és hogy az Atyák ollyan Christust vártanak, kinek Embernek és Jehovának kelljen ismertetni.

Erre az Máthé uram monda:

— Ez mai napon való bizonságunk mind arról valók voltak; azért megbizoníttatott.

Válaszuti: Az elszámlált bizonságok magyarázat nélkűl szűkölködnek. Ha azért kegyelmednek akaratja vagyon, renddel szólljunk bátor rólok; de kegyelmed az felől való disputálást nem akar. Azért, hogy rövideden tanításodnak summáját mutathassad, [arra] az kérdésre mutass bizonságot, hogy isten is Ember és Isten Messiást igírt, az Atyák is ollyan Messiást vártanak.

Skaricza: Nám[1]) 1. Jo. 5. nyilván mondatik igaz istennek és örök életnek. Rom. 9. részében is áldott istennek mondatik. Az Dávid magvából adatott Christus, — azért nyilván vagyon, hogy Isten és Ember Christus adatott légyen.

Válaszuti: Az bizonságok nem az kérdésre valók; annak fölötte mindenik az atya istent bizonyítja igaz istennek és áldott istennek lenni. Azért Máthé uram oly bizonságot adj, melyből megmutattassék istennek igírete az Isten és Ember Messiás felől. Mert, ha igaz az, az mit felőle tanítotok (így), isten igíretiből kell megbizonyíttatni. Add elő azért azt a bizonságot, hogy mi is bizonságot vehessünk rólla!

Skaricza: Nám[1]) megbizonítottam; de én arról nem tehetek, ha te nem akarsz annak hinni!

Válaszuti: Hiszek én az bizonságnak örömest, csakhogy arra való legyen. De még én nem hallhatom az kérdésre való bizonságot! Azért, a mire kérdetlek (így), arról mutass bizonságot! . . .

Skaricza: Ugyan azt akarnád te, hogy szinte az mit kérdesz, punctról punctra[2]) mutassam meg az bibliából? . . . De én arról nem tehetek, ha akaratod szerént az bibliába ollyan renddel nem írták!

Válaszuti: Ugyanis azt akarom, hogy ha üdvösségnek hirdetésére jöttél és minket tévelygőket az igaz útra akarsz vezérleni, bibliából mutasd az üdvösséget és az biblia igasságával győzz minket meg, hogy

---

[1]) A. m. lám.

[2]) Pontról pontra.

kik az Ember Jesus Christust valljuk isten szenteléséből urunknak és lelki pásztorunknak, ez nem igaz legyen, hanem e helyett Isten és Ember Christust kelljen vallanunk. Hogyha azért ebben való mondástok igaz, mutasd meg az bibliából.

Skaricza: Ollyan renddel, a mint kévánod, a bibliából én meg nem bizonyíthatom.

Válaszuti: Nincsen-é hát az a mondás a bibliában, hogy isten Ember és Jehovah Messiást igírt vagy adott meg?

Skaricza: Nincsen!

Válaszuti: Ha az bibliában nincsen: hogy hogy merítek illyen vakmerőséggel kiáltani és illyen erőtelen tudományból minket eretnekeknek kiáltani?! Avagy: hogy hogy merítek üdvösségre afféle Christust prédikállani, kiről isten könyve bizonságot nem tészen?!... Mi penig azért tartjuk igaznak magunkat a Christusban, miérthogy megismertük bizonnyal, mert[1] isten Ábrahámnak és Dávidnak magvából a mely Christust igírt volt, azt adta meg Máriától szent lelke fogantatása által, ki istennek igéretinek és akaratjának igasságát hírdette, tanította és prédikállotta. Erről én az itt való keresztyéneket tanítottam és tanítani akarom; mert látom, isten könyve bizonyítja. De erről az keresztyének bizonságim legyenek, hogy Máthé uram az ő Christusoknak fundamentumát bibliából meg nem bizonyíthatta. Melly miképpen hogy bibliában nincsen, azonképpen mi is hozzá kötelesek nem vagyunk. —

— De immár második kérdésem ím ez: Miérthogy azt mondjátok, hogy isten magából, állatjából, még ez világ teremptése előtt szült volt fiat, kivel egyaránt teremptette az eget és földet, és hogy az Máriától született Christust is ez vette föl magára, mellyért az ember Christus mondathatik isten fiának: ezt akarom azért, hogy isten beszédéből megmutassad, hol legyen az írva, hogy istennek állatjából született fia legyen és hogy az Máriától született Christus azért az örökké való fiúért mondattassék isten fiának?...

Skaricza: Bizonság vagyon arról Psalm. 2: Én fiam vagy te, ma szültelek tégedet! Erről bizonyíttatik Máthé 3: Ez az [én] szerelmes fiam, ezt hallgassátok etc. Azért a ki isten állatjából született, ugyanaz ajánlattatik az Christusban is.

Válaszuti: Psalm. 2. historia szerént nem fiú isten bizonyíttatik, hanem Dávid. Matth. 3. részében is nincsen az írva, hogy a Christus mondassék isten fiának az fiú istenről való tekintetből; hanem az Máriától született Jesus bizonyíttatik isten fiának, kit mi vallunk és az[on]

---

1) Itt a. m. hogy.

kívűl tagadjuk, hogy istennek más fia, Christussa volna. Azért, Máthé uram, azt bizonyíts meg, hogy isten fia legyen az, ki isten állatjából született, és azért mondatik isten fiának az Máriától született Jesus is.

Skaricza: Esa. 35. részéből is azon dolog bizonyíttatik, holott nyilván mondja, hogy az isten ő maga jő el és ő szabadít meg. Mely micsoda egyéb, ha nem az ist-n fiának eljövetele és üdvözítése, mellyet nyilván cselekedett, minekutánna a testet fölvette.

Válaszuti: Esayásnál nem bizonyíttatik az a kérdés, mert ott istennek segítsége igírtetik szabadításra az népnek, mely rabságra menendő vala; itt penig az a kérdés, hogy bizonyíttassék isten állatjából való fiú és hogy az Jesus azért mondassék isten fiának, mert az az örökké való fiú ő benne lakozott. Azért, Máthé uram, igyenesen felelj és azt bizonyítsad, a miről kérdésünk vagyon.

Skaricza: Meg vagyon bizonyítva... De hol vagyon az kötés, melyben azt mondátok, hogy két avagy három kérdésnél többet nem tesztek: immár penig vagyon tíz is!...

Válaszuti: Minem[1]) én bűnöm, hogy igyenes bizonságot nem akarsz az kérdésre hozni! Én azt akarnám, hogy csak egy szóból megbizoníttassék az a kérdés, hogy minden visszavonyás megszüntessék és az tanításon megállhassunk; mert isten beszéde nélkűl nem tartozunk vele, hogy mondásodat elhidgyük. Ha vagyon azért bizonság rólla, mutasd meg az szent bibliából és megállunk rajta.

Skaricza: Phrasist gondoltál ellenem, és azt akarod, hogy a te gondolatodat bizonítsam, kivel én nem tartozom.

Válaszuti: Az phrasis-gondolat nem én tőlem vagyon, hanem tű találmántok, mely phrasissal üdvösséget akartok prédikállani. Ha azért tű meg merítek prédikállani, én is meg merem kérdeni: ha isten beszéde legyen-e vagy nem; mert az üdvösség [csak] bizonyos dologból és értelemből lehet. Mégis ugyan azt kérdem azért, ha vagyon az a tanításnak rendi az bibliában?

Skaricza: Azt mondom, hogy ollyan szóllásnak formájával nincsen.

Válaszuti: Ezt akartam megtudni! Én is azért bizonságot teszek a keresztyéneknek, hogy az Máthé uram tudománya az bibliában nincsen. Azért mondom, hogy ez ma napon való bizonságoknak előhordási mind haszontalanok az fiú istennek megerősítésére, mert az fundamentumja szent írásban nincsen. Ha mit azért, Máthé uram, erről hallotok ezután, azt ne mondgyátok, hogy mi költöttük. Mert ím kegyelmed

[1]) A. m. hisz' nem.

tett ma erről bizonságot, hogy az tű szólástoknak rendi az bibliában nem találtassék. Mi pedig erről adunk há'át istennek, hogy az mi vallásunknak fundamentumja nyilván az evangelisták és apostolok írásiban megtaláltatik és betűről-betűre megbizoníthatjuk, hogy az igaz Christus az legyen, kit isten Dávid magvából és Ábraháméból igírt volt; kit isten Máriától adott meg: kit az apostolok prédikállottak és hírdettek; és megmutatták, hogy az mely Christus megöletett volt, azont[1]) támasztotta föl halottaiból az isten és azont bizonította ő szerelmes fiának lenni, kit az ő jobbjának dicsőségére fölemelvén, el is bocsátandó az utolsó napnak ítíletire. A mint azért eddig tanítottam, hallottátok keresztyének! ezután is azont[1]) tanítom; és intlek, hogy maradók legyetek benne, mert látjátok, isten könyvében nincs oly fiú, kit isten magából szült volna; noha Máthé uram is azért jött közinkbe, hogy minket annak a fiúnak ismeretire juttasson. Többet mostan nem kérdek, mert látom, Máthé uram is megnehezlette; az fogadás is ellenzi indulatomat, mellyel magunkat kötöttük, hogy többet két avagy három kérdésnél ne kérdhessek.

Canatur atque sic egressum est cum plausu nominis domini etc.

Ezek isten segítségéből meglévén, intém Máthé uramat, hogy minden asztalnéppel, kik velünk voltak István deák házánál, hozzám ebédre jőjjön. És így több uraimmal hagyván, házamhoz kezdék sietnem, hogy meglátnám, mint volna a készűlet. De minek előtte beértem volna, hát ime három atyámfia, prédikátor társom, nagy sietséggel — kiknek én izentem vala — elómbe jőnek: Soklyósi Máthé, Némai Demeter és Szentkirályi Péter. Kik mikor késedelmeket ismerték volna, nagy bánatban esének és kérdezkedést tevén az dolognak kimeneteliről, rész szerént vigasztalást vőnek és az istennek hálaadást tőnek. Máthé uram is ezenközben kertemben lépvén és ő hozzája az három atyafiak köszöntésnek okáért mikor mentenek volna, mindgyárást Máthé uram ezen kezdi szavát velök:

— Szinte igen meggyaláztátok az Christust, mellyért istennek rettenetes itíletitől nem féltek-é?

Némai: Miben gyaláztuk?

Skaricza: Ebben, hogy istenségét mindenestül fogva megtagadtátok.

Némai: Tagadás-é azt a Christus felől nem mondani, a mi ő rólla nem íratott?

Skaricza: Inkáb igen is íratott, mert istennek első szülöttének mondatik, és olynak, ki által mindenek teremptettek, láthatók és lát-

[1]) Ugyanazt.

hatatlanok, mellyek bizonnyal erősítik istenségét és hogy mindeneknek ő legyen teremptője.

Erre Soklyósi Máthé így kezdé szavát:

— Hogy lehet az láthatatlan istennek képe ez fiú, kiről Pál ír, ha az istennek ollyan fia bizonyíttatik innet, kit tű láthatatlannak mondotok? De nézd meg csak és inkáb azt kezded mondani, hogy a te tudományod bontatik ezzel, hogynem erősíttetik: 1. Mert olyról szól, kinek vére által lett az engesztelés. 2. Az ki az láthatatlan istennek képe lehetett. 3. Az ki a teremptett állatok közzűl első szülöttnek mondatik. 4. Ki által lött az mindeneknek teremptése, azaz békéltetése, mely békéltetés embereknek kellett és nem angyaloknak vagy egyébféle lelkeknek. Érti azért az láthatókon és láthatatlanokon az mindenféle népnek és nemzetségnek ujonnan való születését. 5. A ki az holtak közzűl is első szülött, azaz: első a föltámadásban. 6. Kiben az Atya akaratjának teljessége helyheztetett, azaz: valósága etc. Nem tagadtuk hát mi el az Christust, hanem inkább böcsűljük és az méltóságban, melyre az atyától helyheztetetett, tiszteljük; nem ugyan, mint tű, kik az igaz Christust eltapodtátok és olyról szóltok, kinek csak hire sincs az bibliában.

Skaricza: Elmehettek velle.

Válaszuti: No tisztelendő uraim, isten akaratjából az étel elkészűlt. Hanem menjünk házba és az mi leszen, éljük meg. [1]

Szabó András: Bátor, de intem kegyelmeteket, hogy valami háborúság, szóbeszéd közbe ne legyen; mert nagy emberségünkre fogadtuk az jámbornak, hogy minden háborúság nélkűl tartjuk és beszélgetünk vele, valamíg kedve leszen hozzája.

Soklyósi: Mi tőlünk nem leszen háborúsága; csak ő szenvedhesse jó szívvel beszélgetésünket.

Ezek után asztalhoz letelepedénk és áldások lévén, ételnek és italnak magunkat adók; de hogy gyülekezetünknek ¦oka heába ne mulnék, kérdésekben elegyedénk. Először is azt akarám megtudni, ha legyen az írásban kétféle angyalokról valahol emlékezet... Mert Máthé uram azt mondá ma, hogy teremptetlen angyal az fiú isten; én pedig még eddig csak afféle angyalokról tudtam szólni, a kik teremptetett angyalok.

De mikor Máthé uram egyebet az gyanú-bizonságoknál nem támaszthatott volna az angyal fiú isten felől (mint hogy az angyalok Jehovah névvel illettettek, ők imádtattak és áldozatot töttenek nékik) nem tartoztatók sokáig, hanem hol eggyink, hol másink [2]) ezféle szólásoknak és cselekedeteknek nemeit magyarázzuk vala.

---

[1]) Azaz: éljünk vele.

[2]) Ma: hol egyikünk, hol másikunk.

Rácsai János: Had szólljon az Máthé uram is!

Skaricza: Had mennyenek benne! Ám legyenek mind ő magok kérdők, magyarázók is. Mostan ők vadnak többen és úgy cselekedhetnek, az mint nékik tetszik. De mi is azért, ha egyben gyűlhetnénk bárcsak egynéhányan is, akkor válnék meg, mellyünk[1]) mondana igazabbat, mikor más ítílhetné meg.

Ferencz deák: Mostan, uraim, ételnek vagyon ideje: békeségben legyen minden! Az Máthé uramnak is békesség adassék, mert ő kegyelmének is nehezebb legyen az szólás.

Soklyósi: Máthé uram! Ha szinte úgy lenne az dolog is, hogy sokan gyűlekezhessetek és akkor lenne rólla az ítélet, az igasság megmutatná magát, csakhogy igaz lelki ismerettel lenne az dolog. De mi ez ideig még valamikor arra ügyekeztünk és közönséges gyűlést indítottunk, mint Külüdön és kétszer Harsánban Illyés püspökkel, soha egyebet bennök nem találhattunk az veszedelemnek cselekedetinél, melyet végre ugyan megbizonítának, mert az szegény Alvinczi Györgyöt, ez igaz istennek nevéért és ez igaz Jesus Christusnak ismeretiért fölakaszták. Kinek ártatlan vérében valakik közzűletek részesűltek, hiszszük bizonnyal, hogy méltán gyilkosoknak Illyés pappal egyetemben mondathatnak; és az úr isten bosszúját meg is állja azokon, valakik igaz poenitentia-tartással ő fölségét meg nem tudják követni!

Válaszuti: Nekünk, isten látja, oly okunk volt annak megbüntetésére, hogy hasonló jutalom adatott volna Illyés papnak is az halálszenvedésben. Kinek most is bizonságára kezemben az győzhetetlen császárnak tolmácsa levele, melyben arra indított. De én írtam vala, hogy nekünk arra való kévánságunk nem volna, mert isten tisztességeért szenvedte és azért hadtuk az bosszúállást ő fölségére. Ez én levelem kezében ért volna, mikor egy barátunk erről, szintén az[on a] párton való fő Divánban[2]) az vezérek előtt szóllott volna. Torkába verték és többé említeni sem hadták. — Nem vagy, úgymond, erre taníttatott! Ihon az atyafiak levele kezünkben bizonság, hogy nem ő kévánságok! Ne vélje azért Illyés pap történetnek, hogy ollyan könnyen ment el Alvinczinek, halála mellett. Hanem eszében légyen és istent dícsérje, keresse, igaz poenitentia-tartással sírassa, hogy netalám az nagy ítélő bíró előtt róla lakolása ne legyen és rettenetes büntetését ne vegye. Mert hidgye bizonnyal, nem feletköző isten az igaz vérről és az ártatlanoknak nyomorúságokról!

---

[1]) A. m. melyikünk.

[2]) Tanácsülés.

Skaricza: Az más dolog immár...

István deák: Nem illik senkit Illyés pappal fenyegetni, sem Illyés pappal valakinek magát bíztatni. Mert mi is tudjuk ő néki mind életét, mind tudományát és csak annyiból kell hozzá bízni, az mint illendő. [1])

Válaszuti: Máthé uram! Kegyelmed is azon értelembe vagyon-é, Illyés pappal, az Pál Phil. 2. részének magyarázásában? Im az önnön könyvéből, mellyet az fiú isten ótalmazására csinált, kegyelmetek előtt elolvasom: ítíljétek és lássátok, ha keresztyén emberhez illendő ez magyarázat? [2]) — —

Ezeket mikor olvasva elvégeztem volna és külömb-külömb szók lettek volna ez ondok [undok] értelemre, Máthé uramat is kérdők: mit értene rólla? De ő is azt mondá, hogy az doctoroknak értelmök ugyanazon, mely Illyés uramtúl kiíratott; mellyre mi is azt mondhatjuk, hogy doctoroknak tanítváni lévén, úgy vesznek fizetést, mint illyen értelműeknek, istennek tisztességében practikálóknák, ha ítélet leend, kell azt venni.

Ezek után, mikor kérdés támasztatott volna arról, honnét lenne bizonság az fiúnak attyának állatjából születése felől, és Máthé uram

---

[1]) Veresmarti Illyés végső éveiről az egyháztörténelem csak annyit tud, hogy halála a 80-as évek valamelyikén következett be. A „Pécsi Disputatio" följegyzései nyilván valóvá teszik, hogy kimúlása 1589-ben történt, mert még 1588-nak legvégén is, mint életben levőt, emlegetik. V. ö. a „Magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára" 3. l. a „Pécsi Disputatio" utolsó lapjával.

[2]) Itt lapokon keresztűl idézi és czáfolgatja Válaszuti Veresmarti Illyést, kinek állításai közűl az esik különösen nehezére, hogy a Krisztus Illyés püspök szerint „ideig az ő dicsőségét letevé és úgymint magát semmivé tevé", „mely mondásnál mi lehet nagyobb káromlás, mint ki az ő istenét egy ideig semmivé löttnek meri mondani." Több hasonló kifakadását ez érdekes nyilatkozat zárja be: „De tudom, ha az mi írásunkban találnának afféle isten méltósága ellen való szót, tűzzel és fegyverrel ennél is inkáb kergetnének és akasztófának koronázatjával (kit méltán, ha úgy szólnánk, meg is érdemlenénk) örömesben fizetnének. Nem csudálnám ez bolondságot, ha csak magától adta volna ki. De azt csudálom inkáb, hogy az nagy hírű-nevű Decsi Gáspár tholnaiaknak fő prédikátorok is, kezéhez az könyvet vévén, meg nem emendálta; hanem inkáb az könyvet előjáró beszéddel ajánlotta, az keresztyéneknek commendálta. Mely bizonyos jele, hogy ő is azont merészli fiú istene felől mondani és azon úton gyalázatjáról mer írni."

Veresmarti Illyés íróságáról tudtunkkal mindez ideig sehol sem történt említés; az unitáriusok ellen kiadott művéről is, mint a mely egyetlen példányban sem maradt fönn, semmit sem tudott könyvészetünk. Annál becsesebb a Válaszuti följegyzése, mely a nagyhírű ellenfélnek nemcsak vakbuzgó kegyetlenségét, hanem írói érdemét is az utódok számára megőrízte.

Psalm. 2: Ego hodie genui te! és Psalm. 110: Ante Luciferum genui te! — bizonságúl vötte volna, kérdém, ha látott volna valamikor Chaldaica paraphrasist, honnét annak igasságáról értekezhetett volna, és felelt volna, hogy ő nem olvasott volna: előhozatám az Psalteriumot, qui Octaplus dr. Graecae, Hebraicae, Arabiae [így], Chaldaica paraphrasi: Triplici versione latina et cum scholiis, és ezből ez helyekre olvasnak (így), holott így vagyon: Psalm. 2. Deus dixit mihi dilecto, sicut filius est patri, tu purus ac si die crevissem te, azaz: Ennek ő szerelmessének isten mondotta ezt: Te tiszta vagy, miképpen a fiú az atyának, és mintha ez mai napon teremptettelek volna tégedet. — Mely bizonsága ennek, hogy „istentől születni“ és „istentől teremptetni“, vagy „istentől fölvétetni“ eggyért[1]) vétessék.

Igy Psalm. 110. Populus tuus donec Israel etc. — — Mellyek bizonsági annak, hogy ez psalmus is nem az fiú istenről íratott, hanem historia szerént Dávidról; és az okáért méltatlan dolog isten állatjából, [ép'úgy] ebből is fiú istent keresni és kihozni. Többeket is olvasunk efféle helyekről; de sok dolog mindeneket ide egybe hordani és egybe írni.

Ugyanezekből adaték ok erre is, hogy Máthé uram bizonságúl támassza az Logos-t Jánosnál fiú istennek bizonyítására; de Vásárheli Mihály társunk Act. 13. részéből megbizonyítá, hogy az Logos nem fiú istent jegyezzen,[2]) hanem azon Christust, a ki megöletett és föltámasztatott.

Támada kérdés erről is, ha igaz propositio legyen ez régi mondás: Omnia in manu dei excepto ipsius timore?... És mikor az asztalnál renddel-renddel [rendre-rendre] igaznak mondották volna, azután ebből még ez támasztaték: hát így az emberek kezében vagyon az üdvözűlés, mert az törvényt meg is tarthatja, el is hagyhatja. De Ferencz deák ez ellen: — Nám [lám] írva vagyon: Non est volentis neque curentis, sed miserentis dei, — azért nem ember kezében vagyon az üdvözűlés!... Melyre mikor renddel kellene felelni, meghosszabbodék az szóbeszéd és ezenközbe megestveledvén, véghez nem mehete az kérdés, hanem haza kezdének Máthé urammal bucsúzni, és az udvarra mikor állattunk volna és bucsozó (így) poharokat innánk jó kedvvel, monda Mihály István Máthé uramnak:

— Úgy cselekedgyél Máthé uram ezuttal, hogy az vallást megerősítsed! Mert hogy megértsed, én hitem szerént mondom, hogy még eddig szinte egy [egész?] tökéletes szívvel én az György uram tanítá-

[1]) A. m. egynek.
[2]) A. m. jelentsen.

sának nem engedhettem; hanem mind vártam ezt az üdőt, miérthogy Gáspár uram is, az tholnai prédikátor, immár vagyon egy nehány esztendeje, hogy mind ezzel bíztatott, hogy: „ím oda megyek és ott hallástokra szólok György prédikátorral"; de nám soha nem ére ide!

Ezt mikor hallottam volna és reménségem kívűl láttam volna [annak] az embernek eddig való nyájaskodását, oda feléjök fordúlék és megragadván az Máthé uram fölső ruháját az melljénél, mondék:

— Mihály uram! Ha így vagyon az dolog, ezt adom én kegyelmednek tanácsúl, hogy ennek az embernek ruháját így ragadjad és addig el ne bocsássad mostan ittlétében, míg az te szívedet megnyugotja és közöttünk való igazodást nem hallhatsz; mert ha ez ember elmenend, bizonnyal hidgyed, hogy egy falkáig[1]) illyent ide nem vehetsz: gondod legyen azért most üdvösségedre, hogy több ideig illyen kétségben szíved ne tartassék; mert sem isten előtt, sem ez világ előtt nem jó, sem kellemetes az tétovázás.

Ez szók közöttünk meglévén, és többek ez kívűl nagy sokak Máthé uram között és mi közöttünk, mellyeket én igínként meg nem írhatok, miérthogy sok dolgot is kévánna, az[on a] napon való beszélgetésünk elvégezék és nagy, tisztességes bucsúzással minden rend szállásra oszlék."

KANYARÓ FERENCZ.

---

[1]) A. m. egy darab ideig.

EGYHÁZI BESZÉD.

MIKÉP HALADHATUNK ÁLLHATATOSSÁGGAL ÖRÖK CZÉLUNK — A TÖKÉLETESSÉG FELÉ?

Zsid. XII. 1. „Annak okáért mi is, mivelhogy ennyi sok bizonyságok fellege áll körültünk, minden terhet levetvén és minden körültünk levő bűnt, nagy állhatatossággal a mi előnkbe adatott czélt kifussuk."

E világ a vágyak, eszmék és küzdelmek szintere. Az évezrekkel ezelőtt megkezdett jövés-menés, a folytonos tevés és munkálkodás nemhogy csökkenne napjainkban, mint az ember munkakedve és ereje évei szaporodtával, de sőt minél inkább öregszik a világ s az emberi nem, annál nagyobb lesz a működési kör, annál jobban nő az emberi erély, vágy, bátorság és akarat. Hiába! a világ s az emberiség a mai napig sokat haladott, a közmivelődés magasra szárnyalt, a felvilágosodás és tudomány alig hihető gazdag eredményekre jutottak s ezek, a vágyak és remények kielégítésével, új vágyakat és reményeket nemzenek; ezeknek már csak egyetlen egy ága is, mint a közboldogulás eszköze — mikép mi szeretjük mondani — ezer meg ezer embert vesz minden országban testestől lelkestől igénybe.

Ezért van aztán, hogy az emberiség ereje ugy megoszlik, czélunk annyira elágazik; ezért van, hogy ma annyian és annyiszor hangoztatják: „szakember mindenre."

Ma a földmivelőt nem hivják el barázdájából, hogy vegye kezébe a haza kormányveszszejét; a király nem áldoz égő áldozatot népeért az Istennek a szentegyház oltárán, mint Dávid tevé. A lelkészt senki se kéri, hogy nézze a nap és hold változásait s jósoljon a csillagok járásából. Az egyszerü halászok és vámszedők, minők Jézus tanitványai voltak, ma nem állhatnak ki Jeruzsálem piaczára, hogy ott az emberek lelki üdvével, szellemi erejével és megtéritésével foglalkozzanak. A tanitótól nem várjuk, hogy értse a gépészet elemeit s a gépésztől sem, hogy bölcsész legyen. Mindenkinek megvan a maga szükebb vagy tágasabb munkálkodási köre s megelégszünk, ha azt méltólag be tudja tölteni. Ily és hasonló dolgokban

oszlik meg az emberiség ereje: ily és hasonló dolgok felé ágazik el az emberiség czélja. Hová juthatunk még csak egy pár százév alatt is? Isten tudja!

Azonban e czélok jobbára mind világi czélok, ezek mindenikére jobbára a világ lelke vezet minket s nemességök, nagyszerüségök is csak emberi meghatározástól, avagy attól függ, hogy mennyit nyom mindenik a világ mérlegében. Nem akarom azt mondani, hogy mint e világ emberei világi czél nélkül küzdjünk, de azt igen is hangsulyozom, hogy arra is gondunk legyen, a mi e világnak, mint egésznek s benne nekünk is azzal együttesen végső czélpontunk, hivatásunk. Arra igen is sulyt kivánok fektetni, hogy világi czélunk ne végczélunk legyen, hanem olyan, a melynek elérése az istenihez vezet, mely csupán eszköz arra, hogy ez anyagi és mulandó világban minket a szellemi, az örök, az isteni czél eléréséhez, annak megvalósitásához vezessen. Mert, ha igaz az, hogy mi tudunk magunk és gyermekeink elé czélokat tüzni, mennyivel igazabb az, hogy Isten e világot czéllal teremtette, hogy minket embereket legnemesebbé minden teremtményei között azért tett, e földnek minden más lényét és díszét hatalmunk alá azért adta: hogy szivünk, lelkünk, értelmünk és akaratunk erejénél fogva, megvalósitsuk e világgal s e világban az ő örök és isteni czélját. S ez isteni czél? „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes.“

A tökéletesség felé haladni, habár különböző útakon is, tökéletesekké lenni: ez a mi isteni, örök czélunk. E központ felé kell hogy haladjon minden világi eszme és terv: ebben kell hogy egyesűljön minden anyagi és szellemi, minden egyéni és társadalmi remény, küzdelem és czél. Eme központ felé való törekvésre szólit minket vezérigénk is. Ama bizalomban, hogy mindnyájan elismerjük, hogy minden mellékes czéljaink mellett is csak egy a fő, egy a központ s ez a tökéletesség, mely felé szívvel, lélekkel igyekeznünk kell, bátorságot veszek magamnak előttetek röviden kifejteni, hogy miképp haladhatunk állhatatossággal örök czélunk — a tökéletesség felé? Kérlek, becses figyelmetek kisérjen engem fáradozásomban.

* * *

Miképp haladhatunk állhatatossággal örök czélunk — a tökéletesség felé? Ugy ha tanulságot és lelkesedést meritünk a multak történetéből. A mult a je-

len alapja: a mult egy nyitott könyv, mely a jelent tanítja: a mult egy tárház, melyben ott áll mindenféle kincs vegyesen felhalmozva. Ha igazak e szavak, a miképp én hiszem, hogy azok, akkor bizony sokszor kellene nekünk a régiekből tanulságot és lelkesedést meritenünk, hogy biztosan munkálhassunk a jelenben a jövő számára. „A történet tanulmányozása bölcsekké teszen." Ez állitásban is van valami igazság.

Bármennyiszer mondják is, hogy kihalt az emberekből a vallásosság, — ha a vallásosságot nem helyezzük kizárólagosan a templom-gyakorlásba — sohasem tudom ezt teljesen elhinni, mig a vallástörténelmet vizsgálom, s míg látom, hogy ha máskor nem is, de legalább a szenvedések és csapások idején, még a legelvetemültebb is Istenhez tér s az ő szavaiban igyekszik vigaszát föllelni. Nem kihalása ez a vallásosságnak, hanem csupán alvása, melyből a zsibbatag lelket nem annyira a fenyegető, az örök kárhozatot, előre elrendelést, tehetetlenséget és purgatoriumot hirdető szózatok, mint a szeretet, jóság, igazság, becsület, a hittel és türelemmel való munkálás és tett van hivatva felébreszteni. Izrael bizalma soha se volt akkora Istenben, s bizalma megvalósulásának reménye se soha oly erős, mint a szenvedések — a fogságok alatt. Az Istenhez való térés az első lépés, hivatásunk legmagasabbikához — a tökéletességhez, csakhogy az első előre lépés után nem egyszer sokan, de nagyon sokan kettőt, sőt többet is lépnek visszafelé, mely által aztán végkép elzárhatják magukat a tökéletességtől. Igy volt ez afiai a Jézus idejében, s igy volt ez azután is. A gazdag ifju követni igérkezik Jézust, de midőn hallja: „add el mindenedet s kövess engem," nincs ereje tovább menni. A farizeusok, sadduceusok és irástudók tán mind utána mennének, csak ne kellene hatalmat, pénzt, hivatalt és vakitó tekintélyt veszíteni. Mártha leülne az idvezitő lábai mellé, csak ne volna annyi dolga; a vacsorára hivottak is mind elmennének, csak ne kellene a szántóföldet megnézni s a boronákat megpróbálni! Az a tény, mit a történelem hüen bizonyít, hogy a vallásosság a kebelt soha teljesen el nem hagyta s el nem is hagyja és Izrael erős hite, reménye s várakozása szolgáljanak nekünk tanulságul arra nézve, hogy örök czélunk, — a tökéletesség felé csakis Istenben vetett hittel és bizalommal lehet haladni. A felhozott evangeliumi példák pedig tanitsanak meg arra, hogy a haszontalan mentségekkel, melyek e világiakra vonatkoznak, csak késleltetjük a tökéletesség felé való haladhatásunkat, ha azt végkép meg nem akadályozzuk: tanitsanak meg arra, hogy a hatalom, gazdagság és féltékenység, ha magunkat

azoknak teljesen átadjuk, csak gátolják lelkünk mivelését, mely egyedül van tökéletességre hivatva.

Jézus és az apostolok idejében csakis a nem-keresztények üldözték a keresztényeket, de az ők sirjuk felett a meghasonlott hivők serege is egymás ellen fordítá fegyverét ama harczi jelszóval: „az Istenért és igazságért“. Igy volt aztán, hogy az Áruis és Athanasius pártja fegyvert ragad egymás ellen, égeti, kinozza az ellenfelet, csupán egy betü miatt. Igy volt aztán, hogy szavazásra került Jézus istenségének, avagy emberségének volta; igy történt a szentlélek istenitése, melyet, a ki nem hitt, kárhozatot és itéletet vett fejére. Eljött a háboruk dühöngésének kora is, midőn a kard éle, vagy az erő nagysága dönté el a meggyőződés igazságát. Ott állanak a számos vallásháborukon kivül a párisi vérnász éjjele, az olasz és spanyol inquisitiók és ott vannak a reformatio ellen a világi és vallási hatalmak összes törekvései. És nincs-e harcz még magában a protestantismusban is? De van. Luther, e nagy férfi, nem adja oda jobbját Zwinglinek; Zwingli és Calvin a harcztéren akarják eldönteni, hogy melyiké a szeretet vallása. És bárcsak ne volna minderre példa saját hazánkban is! Pedig van afiai. Sokszor beszenyezte már nálunk is a honfiu saját hazája szivét; sok ártatlan halt meg már nálunk is csupán a vad boszú miatt; sokszor beteljesült már nálunk, hogy

„Bujt az üldözött, s felé
Kard nyult barlangjában,
Szertenézett s nem lelé
Honját e hazában.“

De nem folytatom tovább e sötét pontokat, mert lelkem elszorul, szivem sajog, szemembeköny tolul, ha olvasom s beszélem e történeteket. Oh, mi okuljunk, mi vonjuk le ama tanulságot ezekből, hogy mindenkinek az ő igaz meggyőződése szent s hogy ne törjünk ez ellen, mert ha igen, akkor csakis örök czélunk, a tökéletesség felé való haladásunkat gátoljuk. Mi öltsük fel ma a megbocsátásnak s a türelemnek lelkét; épitsük és segéljük egymást a szeretet által. Ne legyen többé előttünk zsidó, görög, szabad, szolga, hivő és eretnek, hanem legyünk mindnyájan egyek, hisz egy az Isten, egy az ő czélja, s egy a mi közös fő hivatásunk is: hogy tökéletesek legyünk.

Mig azonban, tanulságot vennénk a multak ily történetéből, hogy azokat a jelen és jövőben, mint tökéletességünk akadályait elkerüljük, addig találunk biz' ott oly tényeket is, melyek a lelkese-

dés magas fokára vezethetnek, s melyekre méltán mondhatjuk a költővel:

„A lelkes eljár ősei sirlakához,
S gyújt régi fénynél új szövétneket."

Ott van mindenekelőtt Jézus, kinek megkisértetése, nyiltsága, alázatossága, az emberiség boldogulásáért való önzetlen küzdelme s magas lelkületének még a tövis-korona alatt és a kereszten történt nyilvánulása is tudtunkra adják azt s lelkesedést lehelnek szivünkbe azt illetőleg, hogy legyen bár boldog, avagy boldogtalan helyzetünk, mindig csak az istenit kell egyedüli végső czélpontul szemünk előtt tartanunk. Pál apostol leveti a szűkkeblüséget, áttöri nemzete korlátait s megmutatja nekünk a világ megváltójának eszméit. Az ő csüggedetlen munkássága, erős szeretete, önfeláldozó buzgalma, békés szelleme, akár együttesen, akár külön-külön véve mind-mind az Istenért való magas lelkesedést hirdetik és tanítják. Augustinus nyugodtnak látszó arczczal elmélkedik szobájában, mig lelke fenjár a magasban. Majd régi bűnei felett való fájdalma s lelkének vádja kiragadják őt a hű baráti körből kertje csendességébe, hol sirás közt teszi Istennek vallomásait s könnyei közt hallja meg a vigasztaló és megnyugtató szózatot. Kérditek tán, hogy ki volt Augustinus? Egyike a legnagyobb egyházi atyáknak, kinek ha mély tudományu műveit sokan olvasnák, bizonyos vagyok, hogy magunk elbámulnánk az emberek hirteleni változásán, mert akkor nemsokára új eget és új földet nyerne az erkölcsiség és vallásosság világa, akkor tisztán látná mindenki a munkálkodási kört s az útat, mely lelkünket az ég felé — a tökéletességre vezeti. Avagy említsem-e azok neveit, kik előtt szent és megbecsülhetetlen volt a j e l l e m f ö n s é g e, mint a tökéletesség hatalmas eszköze; kik inkább megváltak a világtól, ennek minden szépségétől, jóságától és boldogításától, mintsem, hogy az i g a z s á g l e l k é t meggyalázzák, az Isten igéit kárhozattá változtassák ajkaikon? Szóljak-e ama férfi és női magasztos erényekről, melyek ezer kisértés és csábitás között is fényesen tündököltek: ama lelki erőről, mely csakis a szenytelen erényt és tisztaságot ismerte, a nélkül pedig életet se? Elősoroljam-e amaz önfeláldozók számát, kik életet s halált megvetve, szülőiket, testvéreiket és barátaikat feledve, arra szentelik egész erejüket, hogy az emberiséget ujjá teremtsék, a szenvedőket és betegeket gyógyítsák, hogy igy odaadásuk győzze meg a világot, hogy ők Isten parancsát ismerik elsőnek, s hogy nem magukért, nem a világiakért, hanem az emberiségért,

az isteni czél előmozditásáért — a tökéletesedésért munkálnak? Nem afiai, én nem szólok, nem fárasztom ezekkel figyelmeteket, hisz magatok is tudtok elég példát mindezekre, s nem kétlem, hogy nem egy van közöttetek is, ki a multak példányképeitől veszi lelkesedését tevékenysége mezején.

Minden habozás nélkül kell tehát elismernünk, hogy előttünk egy isteni szent czél áll: minden kétség nélkűl kell bevallanunk, hogy a multak története a jelen emberének mindig a legjobb tanitója, mert abban találjuk fel ama példákat, melyek tudtunkra adják, hogy ez az az út, mely nem visz Istenhez, mely akadálya tökéletesedésünknek s viszont a történeti példák mutatják meg, hogy hol és merre az igaz ösvény, s mi a leghatalmasabb eszköz legmagasabb hivatásunk elérésére, megvalósulására. Hallgassuk csak lelkünk sugalmát; használjuk csak józan gondolkozásunkat és itélő tehetségünket s igy a történetek megtanitanak arra, mire a világ minden tanitó-mestere, tanácsadója nem tud megtanitni. Tanulságot a jóból és roszból egyaránt lehet meriteni, de szent lelkesedést csupán az igazból. Járjunk el azért őseink sirlakához, hisz ott a példák egész fellege áll körülöttünk s hantjaikon tanuljunk meg okulni és lelkesedni, tanuljuk meg, hogy mit kell kerülni s mit tenni, hogy a tökéletesség felé bizton haladhassunk.

* * *

Miképp haladhatunk állhatatossággal örök czélunk — a tökéletesség felé? Úgy, ha levetjük a jelenkor terheit és bűneit.

Őszintén meg kell vallanunk, hogy sok, a mi terheli szivünket, fáradtá teszi lelkünket, hogy az emberiség nagyobb részének nincsen hite és ereje, s ezért ezeren meg ezeren reményt vesztve, elhidegült kebellel, kétségdúlt elmével oda dobják magukat egy sötét és komor pillanatban a halál rideg kezének. De vajjon ily tettel, mely megszabadit ugyan a földi kötelességektől, de nem a jövendő itélettől, megfelel-e valaki nagyszerü hivatásának — a tökéletesség felé való haladásának? Soha sem. Javitanunk kell tehát az ember vallási és erkölcsi felfogásában és elveiben, mert ha igaz az, hogy tökéletesbitett géppel könnyü és kedves a munkát végezni, az is igaz, hogy tiszta erkölcsi és vallási belátással édes és egyszerü dolog czélunk felé haladni.

Sokszor panaszkodunk, hogy a régi idők jobbak voltak a mostaniaknál, hogy korunk a mivelődés haladásával párhuzamosan ki-

tünő talajt szolgáltat az emberiség romlottságára is. Lehet ebben is sok igaz, de a baj mégsem egészen ez. Én szentűl meg vagyok győződve, hogy korunk emberei egy cseppel se rosszabbak, mint bármely más időké, csakhogy nehéz a kor, a melyben mi élünk: minden egyes új nap több és több erőt kiván, mint az elmultak s napról-napra inkább és inkább kell küzdenünk a minden perczben felbukkanó és az emberi találékonyság -- hogy ne mondjam — furfang által kitalált kisértések és megpróbáltatások ellen. Korunk már annyit csalódott, hogy fél az újitástól, pedig nekünk okvetlen erre van szükségünk, hogy a kisértéseket legyőzhessük s a tökéletesség felé állhatatosan haladhassunk.

Ezeren és ezeren nyögnek a tétlenség súlya alatt, Isten csodája, hogy végkép össze nem roskadunk. Le kell tehát ráznunk, e gyülöletes bünt és terhet vállainkról; meg kell már egyszer értenünk, hogy ha Isten munkálkodik, mi is munkálkodásra vagyunk hivatva, hogy a szorgalom a tökéletesedés hatalmas tényezője. Nem kell egyéb, csak a k a r a t, s egy kis okosság és megmozdul akkor előttünk minden hegy, elõnkbe borul minden kőszikla. Az ember nem hiszi, pedig úgy van, hogy ő maga egy kis világ, melynek sarkpontja az ő szive és értelme. Hadd szülessenek hát az eszmék és tervek s legyenek a kis világ szüleményei megvalósitva a mi külső nagyvilágunkban. De ma túlóvatosak és félénkek az emberek, mintha bizony mi a szolgaság szülöttei volnánk s nem a szabadság fiai. Elfeledtük már, hogy „csak sast nemzenek a sasok" s hogy „százados mulasztást visszapótol egy hatalmas óra". Akárhányan inkább szeretik ma a hizelkedést és kétszinüséget használni, s igy az Isten képmását meggyalázni. — mert Isten az embert az ő képére teremtette. — mint bátorsággal, szivlelkesedéssel s bölcs belátással kivivni a világ és Isten tetszését.

Ezekhez járul még az, hogy nincs hitünk és reményünk; saját önerőnkön indulunk el mindnyájan, hogy az élet nehéz kérdéseit és próbáit megfejtsük. Igy csalódásról csalódásra és tévedésről tévedésre hányattatva, levert kedélylyel öleljük magunkhoz a prédikátor nyugtalan lelkének amaz itéletét, hogy minden csak hiuság és hiábavalóság. Mig az Istenben hivő s az ő vezetését ismerő kebelben egyetlen egy összetört remény omladékain is az új remények ezer fényes csillaga gyúl fel, mert az tudja, hogy ha van Isten az égben, az nekünk rosszunkat nem akarja s nem is cselekszi, hogy ő minket meg segit. Öleljétek meg csak a hitet és reményt s ekkor bizton haladhattok ama végpont -- a tökéletesség felé, mert igy kezetekben fog-

játok tartani létetek fenn- és megtartó kapcsát, melyen világi hatalom nem diadalmaskodhatik; igy a gyenge is azt fogja mondani: „Erős vagyok én!“

Nagy hibája korunk embereinek, hogy mindnyájan csak világi dolgok után futkosnak mind szivükkel, mind pedig értelmükkel. A sziv vágya ma sem halt ki, csakhogy a vágyódás tárgya jobbára mindig valami anyagi. Az elme bebarangolja a világ tájait, megrabolja álmainkat, feldúlja nyugalmunkat — s mindez történik csupán mulandókért. Hisz mindnyájan gazdagságról és pénzről álmodunk. Nincs kifogásom, ha ezeket eszköz gyanánt használjuk fel a lelkiek és szellemiek kimivelésére, sőt e tekintetben ajánlom is, csakhogy korunk ma ezeket bálványképek gyanánt állítja oda s a halhatatlan és romolhatatlan Isten helyett veszendő, gyarló isteneket kezd imádni. Im, ha gyarló Isten kell nektek, ám haladjatok, úgy hiába való minden intésem, de én veletek nem megyek, mert az én lelkem a tökéletes, az örök Atyát keresi szüntelen s csak az ő parancsát ismeri el örök igazság gyanánt.

A világiak feletti szerfelett gondolkodás már ezer, sőt millió szivet és elmét megrontott, s lám, mind hiába! Mi mégis rohanunk bele az örvénybe, mi mégse tudunk okulni. Nem jő el már soha az az idő, midőn a más kárán tudunk valóban tanulni. A hír, pompa, dicsőség utáni vágy ma nem kisebb, mint volt valaha, sőt ezerszeresen nagyobb, pedig milliók estek már ezeknek áldozatúl. A kényelem után való küzdelmünkkel saját kényelmünket űzzük el magunktól; ma nincs megelégedés. A szenynyes érdek és önzés kirí nagyon gyakran még a nemesnek látszó tettekből is. Nem tudunk már egyszer egymással és egymásért békében munkálni egy örök, isteni czélért; mindent csak magunkért akarunk tenni s gyakran még az sem kérdés, hogy minő eszközökkel? Nézzetek csak az emberek arczaira és szemeibe s a lélek, a belső érzetek e tükrei elárulják, hogy a szavak nincsenek összhangban a belső élet állapotával. És ez igy megy tovább a végtelenig.

Az ifjú megkezdi a légvárak épitését s ezt folytatja a férfi is. Csoda-e hát, ha keserü csalódások miatt nem egyszer halljuk a panaszt: „meggyűlöltem az egész világot, mert gonosznak ismertem mindent a nap alatt?“ Nem, én ezen nem csodálkozom, csak azt kérdem, nem jobb volna-e a tetterőhöz nyulni, lecsendesiteni figyelmetlen szivünk és elménk zajongásait s Istenben vetett reménynyel tenni a szeretet munkáit? Jobb volna, mert akkor azt is megérnők,

hogy nem a földi dicsőség koszorujáért sohajtoznánk jutalmul. hanem a mi menyei örök kincsünkért.

Szaladunk a boldogság után, a nélkül, hogy tudnók, mi a boldogság, a nélkűl, hogy birnók annak föltételeit önszivünkben. Egy fő hibánk van: mindnyájan boldogságunkat nem keresni, hanem felépiteni akarjuk s ezért van, hogy soha eredményhez nem jutunk.

Az erkölcs rontó társaságok és helyek bőviben vannak, s mi több, saját magunk inkább buzgolkodunk ezek létesitésében és pártolásában, mint egy szentegyház, szent czél, a hivők serege felépitésében, megerősitésében. Egész lényünkkel mindig csak a jelennek akarunk élni és soha sem a jövőnek; apáink tettek érettünk s bennünk nincs erő tenni gyermekeinkért. Meg kellene már egyszer értenünk, hogy mindenikünk előtt egy szép és nagyszerü hivatás áll, hogy még a legkisebb fűszál, a legkisebb rovar sincs itt ok nélkül. Van szivünk, legyen hát már lelkesedésünk is; ne engedjük, hogy megfagyjanak az isteni, szent érzetek keblünkben. Vannak eszméink, tegyen hát már egyszer azok megvalósitása bizonyságot elménk fenkölt munkálkodásáról.

Az itt felsoroltak a jelenkor ama terhei és bünei, melyek gátolnak minket a tökéletesség felé való haladásban. Ezeket kell levetnünk, hogy végső czélpontunkat elérhessük.

Távol legyen tőlem, hogy midőn rámutatok korunk eme terheire és bűneire, Jeremiás siralmai szerint keseregjék azokon. Én nem keseregni akarok, hanem azt akarom, hogy jajduljon fel terhe és büne alatt a világ; hogy lássa már egyszer az ember, hogy ő nem játékszer, nem szolga, hanem az Istennek legdicsőbb, legremekebb, -- tökéletességre hivott teremtménye.

Afiai. Jertek egyesüljünk ma mindnyájan. Ismerjük el, hogy nekünk egy Istenünk, egy hivatásunk, egy czélunk van s az a t ö k é l e t e s s é g. Szabaditsuk meg az életet lekötő nyűgből a szivet és az értelmet s igyekezzünk megérteni vezér-igénk szavait: „mivelhogy ennyi sok bizonyságok fellege áll körültünk, minden terhet levetvén és minden körültünk való bünt, nagy állhatatossággal, a mi előnkbe adatott czélt kifussuk.“ Tanuljunk okulni és lelkesedni a multakból; tisztitsuk meg a jelen vallási és erkölcsi felfogásának légkörét; igy aztán lelkünk az Isten-teremtette nagyszerüségben fog előállani; igy aztán emberi méltóságunk érzete szivünket, elménket, s homlokunkat az Istenhez emeli és benne leszünk már e földön a tökéletesség hazájában. Vajha úgy lenne! Amen.

Csifó Salamon.

HÁLAADÓ DICSÉRET.

(Az embernek adott javakért.)

Áldásiddal be van telve
Ur Isten! a mindenség,
Dicsőséged magasztalja
Alatt a föld, fenn az ég...
Tőled vagyon mindenünk,
Te vagy a mi Istenünk,
Oh Uram! a dicséret,
Egyedül téged érhet.

Buzgó szívvel adunk hálát,
Hogy embert is teremtél,
És bennünk a te szent lelked
Munkálkodva, hatva él...
Hogy az ember küzd elé
Isteni tökély felé:
Mindezért a dicséret,
Oh, Uram! téged érhet.

Bámulandó az bizonnyal,
Ember létre mit hozott,
Mit a művész lángszelleme
Nagyot, szépet alkotott...
De, Uram! a dicséret
Egyedül téged érhet:
Utánzás a művészet,
Az örök szép a Tied.

Nehéz utján vizsgálódva
A tudomány nem pihent,
Használatra, kényelemre
Felfedezett sok mindent.

De, Uram, a dicséret
Egyedül téged érhet;
Mit a tudós fedez fel,
Azt szent kezed rejté el.

Hol értelmes és munkás nép
Egyetértve üt tanyát,
Ott a kopár föld felvirúl,
Széppé teszi a hazát...
De, Uram, a dicséret
Ezért is téged érhet;
Mert az áldás tőled jő:
Csira, napfény és eső.

A hitnek és az erkölcsnek
Fenséges országában
Követésre annyi nemes
És magasztos példa van;
De, Uram, a dicséret
Egyedül téged érhet;
Ihletést és tetterőt
Tőled nyertek a dicsők...

S a háznépek életében —
Boldog Isten! te látod,
Bár törődés, gond mellett is
Az édes boldogságot...
De, Uram, a dicséret
Egyedül téged érhet;
Tőled van a szeretet
Egyesitni sziveket.

Áldásiddal be van telve
Úr Isten! a mindenség,
Dicsőséged magasztalja
Alant a föld, fenn az ég...
Tőled vagyon mindenünk,
Te vagy a mi Istenünk;
Oh, Uram, a dicséret
Egyedül téged illet!

Kolozsvár, 1889. dec.

NAGY LAJOS.

A PARÁZNA NŐ.

(János ev. VIII. 3—11.)

„Helyet!... Utat!... Itéljen Ő!...
Mester, im egy parázna nő!...
Hadd halljuk a templomban itt:
Jézus ily nőről mit tanit?

Törvényben, tudjuk, az vagyon:
Kővel verettessék agyon.
De te, törvények mestere,
Te mondd meg: mit tegyünk vele?“

S a vakbuzgók mögött a nép
Sóvárgva tódul közelébb,
S ott Jézus és a nő körül
Mintegy örvénynyé tömörül.

Remegve áll a nő; s a mint
Az Urra, lopva, föltekint,
Arczán a rettegés havát
Tűz szégyen pirja futja át.

Nem szól az Ur. Merengve jár
Szeme, miként a holdsugár,
Az asszonyon s a tömegen,
Mely néz reája mereven.

Majd, mintha nem látná emezt,
A föld porában irni kezd.
És összefut az ujj alatt
A porba irt parancsolat.

De a talányt az emberek
Gyarló esze nem érti meg.

És az irástudó urak
Tanácsot kérnek újolag.

Ekkor fölegyenesedék
Az Úr, s szólt: „Gyarló nemzedék!
Ki büntelen közöttetek.
Az vesse az első követ!“

És újra lehajolva ir...
De jaj, büntetni egy se bir;
Sőt véne, ifja kihalad;
Benn csak az Ur s a nő marad.

Ir, egyre lehajolva, ir...
Csendes a templom, mint a sír.
A déli nap is megjelen:
Mind áll a nő azon helyen.

De majd az Úr fölkel megint,
S kérdi, midőn körültekint:
„Hová tünt annyi vádolód?...
Hát senki nem kárhoztatott?...“

A nő szólt: „Senki sem, Uram!“
„Én sem,“ — mond Jézus komoran.
„Eredj békével most haza,
S ne vétkezzél többé soha!“

DR. NAGY MÓR.

BAUMGARTEN ÉS HASE.

Szokásban volt az őshajdankori egyptomiaknál, hogy halottaik fölött, mielőtt azokat az anyaföldnek átadták volna, itélő beszédet tartsanak. Ennek nyomai láthatók a mi temetési szertartásainkban. A protestáns — mondjuk keresztény — hit és lelkiismereti szabadság e két hatalmas munkása, védője elhunyta alkalmával is gyászba öltözött az elismerés, visszatekintett mindkettőnek áldásteljes életére, s látva a kivívott érdemek bámulatra gerjesztő sorozatát, a soha el nem évülő emlékezet balzsamával illette már élettelen személyöket, ekkép biztositva őket a halhatatlanság és örök élet felől. A szabad gondolkozás hiveinek szivében ők örökké élni fognak.

E sorok irója, midőn róluk némi ismertetést szándékszik közleni, reméli, hogy ez által kedves szolgálatot tesz mindazoknak, kik a felvilágosultság bajnokai iránt érdeklődnek, s egyuttal — bár kissé elkésve — lerója e nagy férfiak iránt a tisztelet adóját.

Baumgarten Mihály 1812. március 25-én született Haseldorfban (Holstein); már a szülői házban is a kegyesség áldott szelleme kisérte s így kora ifjuságától utolsó lehelletéig csak erősbödött az a meggyőződése, hogy hitbuzgósága, lelkének Istennel való közössége rá nézve e világon a legdrágább kincs. Hova-tovább, annál világosabban került mindent és küzdött mindaz ellen, a mi valamikép az ő lelkének az atyával való gyermeki közösségét megzavarhatta vagy megsemmisithette volna. Mély, tiszta, vallásos benső élettel törekedett az igazságra: ez volt mindvégig Baumgarten alapjelleme, ez adott neki elég erőt nemes feladatai teljesitésében.

Különben, mint theologus, előbb Hengstenberg tanitványa volt. Ennek befolyása alatt készült műve a „pásztori levelekről“ és az „apostoli cselekedetekről“ (Apostelgeschichte; Braunsweig, 1851.), mi által czélja volt megmenteni ez iratok apostoli eredetiségét, hitelességét. Később azonban, minthogy Hoffman biblia magyarázata iránt több hajlandóságot érezett magában, hozzá csatlakozott.

1848-ban, Michaelisi (Schlezwig) lelkész korában irta „12 Thesen über Gegenwart und Zukunft der Kirche“ cz. művét, mely igen kecsegtető biztositás volt további működésére. Már e művét is mély, s egyszersmind szabad vallásos szellem lengi át, mely szabad szellem önkényt felülemelte őt lelkésztársai közönyösségén, s benne folyton munkálva, honfiui lelkesültségben is nyilvánult. Az elméletet a gyakorlat nélkül majdnem semmisnek nyilvánitá s e meggyőződéséhez

hiven nagy hajlamot is mutatott az egyházi élet tisztitása, átalakitása iránt. Erre bő alkalom kinálkozott abban a kedvező körűlményben, hogy miután a dánok lelkészi állásából fegyverhatalommal elűzték, a rostocki (Mecklenburg) theologiai karba léphetett, 1850-ben. Itt aztán már kötelessége, de egyszersmind joga is volt kitűzött reformátori czéljai érdekében minden lehetőt megkisérteni, s életveszélyes küzdelmek árán bár, végrehajtani. Mindezek s különösen rajongó prófétai szelleme, — a mint azt dr. Schwartz Károly teljes igazsággal mondja — méltóvá tették őt az „új Luther“ nevezetre. Hiszen theologiájának szegletköve, reform-czéljainak alapgondolata Luthernek eme tétele volt: „A keresztény ember szabad ura minden dolognak.“

Luther és mellette Schleiermachar életének és iratainak tanulmányozása kedvencz foglalkozása volt, s kiváltkép ezeknek a tanaira alapitotta theologiáját. Minthogy pedig ilyenformán egészen önnálló vallásos meggyőződésre jutott, összeütközésbe jött Mecklenburgban a Kliefoth törekvései folytán uralomra emelt lutheránus vallásfelekezeti iránynyal; jóllehet csak kis mértékben tért el a szigoru lutherismustól, mégis Kliefoth erőszakoskodása következtében kárhoztatták Baumgarten irányát. 1854-ben megjelent „Zakhariás éji látományai“ czimü műve is a reformátori szellem kétségtelen bélyegét viseli magán, melyben igen csodálatosan tesz vonatkozásokat párhuzamban az ó-szövetséggel, illetéktelen, oda nem tartozó dolgok mellett különösen az egyház megromlott állapotára.

Látva ezt és különösen akadémiai tevékenységét, kartársai és a papság — az irigység és felekezeti szükkeblüség — kezet fogván megbuktatására, felzudultak ellene; kivált midőn 1856-ban a parchimi lelkész-értekezlet gyülésén a „vasárnap megszentelése“ kérdésében oly szabadon nyilatkozott. A minden oldalról fenyegető leselkedés, ármánykodás azonban nem hogy csüggesztőleg hatott volna nyugodt kedélyére, sőt készté őt a további lankadatlan munkálkodásra szent czélja érdekében, mely a megdermedt államegyház felrázására, s a még sértetlen ifju nemzedék új életre ébresztésére irányult.

Ily körülmények között nem volt éppen indokolatlan a félelem, hogy Baumgartennek a theologiai tanulók és tudósok közt követői, pártolói akadnak. S egyedül ennek lehet tulajdonitani azt a hallatlan, igazságtalan eljárást, minek folytán ő a rostocki consistorium véleményére, a nélkül, hogy önvédelmét meghallgatták, vagy a többi theologiai karokat megkérdezték volna, hivatalától meg lett fosztva, fizetése meghagyásával. Ezt az igazságtalanságot, mely az ő jó hírét-nevét sárral keverte bé, Baumgarten harmincz éven keresztül türte; a maga részéről nem viszonozta. A munkatérről vissza nem vonult, bár sajtóvétség miatt többször üldöztetést kelle szenvednie.

Voltak védelmezői is: Schenkel, Studt, de különösen Luthardt: utóbbi kimutatta, hogy Baumgarten theologiáját hamisan itélték meg, eretneksége puszta ráfogás, s alig gyanuba hozható tételeit irigység és ellenszenv által indittatva vizsgálták, magyarázták, mi ellen mind a tudomány, mind az egyház érdeke felemeli szavát.

Baumgartennek időközben és utóbb megjelent „Nathanael und Jona“, „Prot. Warnung und Lehre“, „Eine kirchliche Krisis in Mecklenburg“, „Die Geschichte Jesu“, „Schleiermacher als Theolog“, „Anti Kliefoth“, „Lutherus redivivus“ stb. czimü műveit tekinteten kivül hagyva, főmunkája a Pentateuchus „Kommentárja“ az, melyből kitetszik, hogy theologiai hitnézeteiben sok homályosság uralkodik.

Ő a megromlás főokát abban találta, hogy a *vallási* a *politikaival* hamisan szövetkez tt. Ki akarta egyeztetni a kereszténységet a népélettel, meg akarta szüntetni az igaz hit hirdetői és a nép között ásitó határtalan ürt, szemei előtt „a minden külső kényszert visszautasitó evangeliumi szabadság és egy német népegyház alakításának eszméje“ lebegett, s midőn 1874-ben a német birodalmi gyűlés tagja lett, e megbizatását is csak úgy tekintette, mint szent köteleztetést arra nézve, hogy népét és hazáját oltalmazza a szenteskedő németellenes és a szabadságra veszélyes jézsuitaság, valamint a nihilismus vakmerő istentelensége ellenében.

Baumgarten a protestantismus hitbuzgó apostola, igen erélyes védője maradt annak egészen 1889. julius 21-én Rostockban ; bekövetkezett haláláig.

Hase Károly Ágost 1800-ban született Steinbachban protestáns lelkész-család sarjadéka. Miután középiskoláit Altenburgban nagy gonddal elvégezte, felsőbb tanulmányait — theologiát és philosophiát — különböző hires egyetemeken, mint a tübingai és lipcsei, folytatá. Már 24 éves korában, tehát 1824-ben megjelent egy irata ily czimmel : „Az öreg lelkész testamentoma“, melyben a Schelling bölcsészetéért szerfölött rajong ; ez szolgáltatott okot arra, hogy őt Schelling követői közé sorozzák. 1829-ben Lipcsébe a bölcsészeti tanszékre hívták meg, honnan rövid működés után eltávozván, minthogy magában a legkülönfélébb adományokat egyesitette, a jénai egyetemen a theologia tanára lett. Fichte, Schelling és Hegel óta nem volt nagyobb név, a melyet Jéna magáénak nevezhetett, mint a Haseé. Mig azonban előbbiek csak kevés ideig tartoztak az egyetemhez, Hase 30 éves korától kezdve egészen jelen évjanuár 4-ig, a midőn a 90 éves agg fáradt, az öregségtől hajlott fejét örök nyugalomra helyezte, ahhoz mindvégig hű maradt. Benne egy gazdagon megáldott élet szünt meg, rendes emberi mértéken túlgazdag években, gazdag szerencsében háza és hivatása körül, gazdag a tudomány sikereiben, tiszteletben és dicsőségben, gazdag szelleme tündöklésében és müvészi izlésben, mely minden beszédét és iratát, sőt egész életét egy műremekké varázsolta, gazdag végül szeretetben és hűségben. Csakis ezek segitségével juthatott abba a helyzetbe, hogy szavai és iratai által kivívhassa az új „praeceptor Germaniae“ nevet.

1825-ben jelent meg „Ev. Dogmatik“, kevéssel ezután „Gnosis“ czimü műve ; mindkettőben saját theologiai alapelvei vannak fejtegetve. Ugyanily irányu műve 1829-ből a „Hutterus redivivus“. Csakhogy

Hasenak a történet iránti különös hajlamánál fogva, theologiája történeti, dogmatikája inkább dogmák története. Különben dogmatikájának főelve az ember relativ szabadsága volt. Háromságtana erkölcsi maradt. Az erkölcsi jellemet az ember vallás-erkölcsi szabadságában találja fel, mely tétel a rationalismusnak ostromolhatlan bástyáját képezi. Ennek az elvnek világos kifejtésében és abban, hogy az, t. i. a rationalismus általa sokat nyert tudományra, művészetre és bölcsészetre nézve, Hasenak igen nagy érdeme van.

Ő maga ugyan rationalis theologus volt — mit mutat 1829-ben megjelent „Leben Jesu“ czimü műve, melyben Krisztust ugy fogja föl, mint eszményi embert, mint az emberiség tökélyre jutását vallási téren, sőt mint olyant, ki tévedésnek lehetett s volt kitéve — de éles különbséget tett saját eszményi elve és az újabb speculatio között; a mint látható ez „Theologiai vita-iratok“ (1834) czimü művéből, mely őt Röhrrel szemben folytatott harczából győzelmesen kijutni segitette. E győzelem által a rationalis theologia Németországon uj, tudományos alapot nyert, melyen tovább és tovább épitve, sikerült Hasenak megsemmisiteni a régi, tudományellenes rationalismust. Ez az ugynevezett dogmatikai rationalismus ugyanis, mely minden észellenest a papok csalásának, szemfényvesztésének tartott, s az érzelem jogát felette megszoritotta, száraz okoskodásai által a vallásos élet bensőségének ellapositására volt. Azonban már e száz év hajnalán igyekezett a kor miveltsége hátttérbe szoritni a rationalismus eme formáját. Nem tartották és nem is tarthatták czélszerünek a mult lenézését, kevély elitélését; hanem a mult és forrásai tanulmányozásába mélyedtek, hogy a szokásokat és törvényeket önmagukból értsék meg.

Hase volt e történeti iskolának legbuzgóbb munkása. Ő páratlan érzékkel, mély kegyelettel hatolt be a multba és annak szellemébe, s ennek nyomán létrejött gondolatai és bizonyitékai általános bámulatot és zavart idéztek elő. Szerinte az evangelium egyszerüségével a világbölcseség pompája nem vetekedhetik. Mindemellett is nem akart ő éppen mindent bebizonyitani, mert igazságszeretete nagyobb volt művészi rajongásánál.

Később rendre-rendre megjelent „Vom Justitzmorden“, „Neue Propheten“, „Franz von Assisi“, „Caterina von Siena“, stb. czimü művein kivül az 1863-ban megjelent „Protestans Polemica“ mellett — melyben beleélve magát a korviszonyokba, belehatolva a kath. középkor életébe, a nélkül, hogy saját birálatát fitogtatná, a történelemre bizza a tények megerősitését, bebizonyitását — mindenekfelett az először 1834-ben kinyomatott „Egyháztörténet“ szolgál fényes bizonyságául annak, hogy Hase ritka tehetsége főleg a történelem iránt való eleven érzékben tünt ki. Vonzódott mindaz iránt, a mi emberileg nagy és szép. Bár lerázta magáról a mult dogmatikai képzeteinek lánczait, a szeretetteljes, méltányló kegyelet a mult iránt soha sem gyöngült kebelében. Előadásában kiterjedt minden kis vonásra, előtte majdnem minden jelentékeny, valamely emléknap, álta-

lában valamely ereklye sohasem kerülé ki figyelmét: mi miatt nem egyszer a történeti összefügés csak nagy nehezen vehető ki. Igaz, hogy ilyenformán nagy történeti szabásu művet nem alkothatott; de maradandó hatásu példát mutatott annak mívelését illetőleg. Az úttörő működése nagyban elősegiti a követőkét.

Hálátlanság volna, meg nem emlékezni végül szelleme általánosságáról, világi miveltségéről, melyek Hasenak kiváló tulajdonait képezék. Nála a kereszténység emberi lett; előtte igaz miveltség és és kereszténység teljesen elválaszthatlanok. Ily tulajdonok és ily eszmék közreműködésével törekedett ő arra, hogy a történeti alapon nyugvó kereszténység és a felvilágosult kor haladása között mindinkább növekvő ellentéteket kiegyenlitse. Munkája nem maradt siker nélkül; hisz ő az egyházhoz szeretete és szive teljes melegével, egész odaadással ragaszkodott.

1883-ban mondott le már terhessé váló hivataláról, de azért csendes nyugalmában sem szünt meg munkálkodni fennebb jelzett időben bekövetkezett haláláig.

—ιμ—

A KONCZ JÁNOS ÉLETIRATAIRÓL.

Válaszul Derzsi József urnak e folyóirat mult évi utolsó számában közölt észrevételeire.

Derzsi József úr Koncz János, boldogemlékü jóltevőnk életiratát közölte volt. (Ker. Magv. VIII. köt. 249. stb. lapján). Sok évvel később azon szép élet megkerithető adatait magam is tanulmányoztam. Azok alapján megirtam én is a nagynevü jóltevő életrajzát és közreadtam e folyóiratban (az 1888-iki 4. füzetben). Abban véleményt mondottam elődöm dolgozatára nézve is. Ezen véleményem ellen egy évvel később az első életrajz irója észrevételeket közölt, még pedig olyanokat, a milyeneket szó nélkül még sem hagyhatok, noha a vitatkozás nekem sem kenyerem.

Az „Észrevételek“ irója elmondja először művéről való véleményemet, azután, hogy minő alkalommal és hogy főképen miféle forrás után irta volt az életrajzot. Mind szép és jó dolog. Részemről, mint reméli is, abban a tekintetben sem teszek épen semmi kifogást, hogy a czáfoló-írás alapjául egy meghalt embernek (Koncz Lajos nyug. kir. táblai itélőmesternek) egy elveszett levele szolgál. Mindössze is részt veszek azon való sajnálkozásában, hogy a levél elveszett, irója pedig elhalt és hogy én nem akkor találtam irni az életrajzot, mikor legalább egyik még életben volt.

Az „Észrevételek“ ezután való részének czélja azon állitásom lerontása, hogy Konczot első életirója ingatagnak tüntette föl. Ezt czáfolni igyekezve, ma is élő és nem élő férfiak példáját hozza fel, a kik vagy más téren lettek kiválók, mint a mihez először kezdettek, vagy több téren lettek ilyenek. A végén igy üt rám: „Ön az ilyeneket nem akarja fölfogni. Ön előtt az efféle nem egyéb, mint **ingatagság és határozatlan jellem.**“

Kérem alázatosan, én egy fél szóval sem mondottam vagy tüntettem föl ugy, mintha azt, a ki több életpályával próbál, a mig egyen kiváló lesz, ingatagnak tartanám. Ott, az életiratban, a 226. lapon, Konczról szólva, igenis kifejeztem az ellenkezőjét, a mikor ezt irtam: „. . . azért volt annyi helyen (még több helyt is megfordulhatott), azért kezdett annyifélébe, mert hányta a sors a zavaros világban, próbálkozott, kereste a szerencsét. Igy az ingatagság, határozatlanság hibáját sem fogjuk reá, sőt az azelőtt is azután is életéből látszó **lelki erő** tünik ki a férfikor kezdetén lévő Konczból, a mennyiben, ha hányta is sorsa most ide, majd amoda, nem ijedett meg az élettől, **elég életrevaló** volt arra, hogy ha itt nem sikerült, amott próbáljon magának szerencsét.‘ Szóról-szóra ezt irtam.

Ha tán félreértette volna beszédemet, még egyszer elmondom, hogy mivel tünteti föl K.-t ingatagnak, (Akkor sem mondtam, most sem mondom, hogy akarva.) A világért sem avval, hogy elbeszéli: itt is volt, ott is volt, ehhez is kezdett, ahhoz is! Kár vala hát ezt czáfolni. Hanem azért látszik ama föltüntetésből ingatagnak, mert hogy egymás után annyi életpályára készül, annak okául — egy esetet kivéve — nem körülményei és sorsa van föltüntetve, hanem belső ok: a saját czéljai és szándékai változása. Tegyük föl: valaki elhatározza, hogy tanár lesz, hozzá is fog s mikor már elő is készülhetett reá, a tanári pálya eszébe sem jut többé, hanem egy ember biztatására gazdász lesz. Azt a pályát is elvégzi. Akkor ismét más lesz a czélja. Ahhoz is hozzáfog s elvégzi a jogi pályát. Milyen azon valaki ezen föltevés szerint? Ezt a föltüntetést láttam s látom én az első életiratban. Ne épitette volna a megokolást czéljaira és szándékaira, a mikről ugyis olyan nehéz annyi évvel később szájhagyomány után bizonyost tudni, hanem, a miket nem tudhat, ott azokat nem is akarva tudni, tüntette volna fel ugy, — a mihez már a czáfolatban hajlik is — hogy K. szegény ember fia volt, sokat küzdött az élettel, többfelé kisérletet tett, mig végre egy életpályán a szerencsét megragadhatta: akkor senki sem láthatná a föltüntetésből ingatagnak; akkor lélekerő föltüntetését látná mindenki.

Az első életrajz irója ezeket irja Konczról: „A gróf (Festetics) teljes ellátást és ingyen tanitást rendelt számára keszthelyi Georgikonjában.“ Azután festi, hogy Magyarországon mik történtek volt akkor a tudományos gazdászat terén és folytatja: „— — Erdélyből még senki sem fordult meg ez intézeteken, ő volt az első, a ki a gazdasági tudományokat elvégezte (!) — — A meghivások egymást érték a nagybirtokosok részéről, egyelőre nem fogadott el egyet is.“ (253. lap.)

Az első életrajz irója az „Észrevételek“-ben már ezt irja: „K. L. ur a néhai (Koncz) elbeszélése nyomán határozottan állitotta, hogy igenis keszthelyi több-kevesebb ideig való tartózkodásától, circumspicziálásától — saját szavai — s lehet, hogy hospitálásától dátálódik a gazdasági téren későbbi nagy szereplése — — —“ (386. lap.)

Tehát amaz szerint Keszthelyen a gazdasági tudományokat elvégezte, e szerint pedig circumspiciált és hospitált, azaz megfordult ott, mint vendég. Melyiket higyjük?

Nekem volt okom, mikor az életrajzot irtam, a Keszthelyhez füzött eseményekből csak annyit tartani meg, hogy ott is megfordulhatott. Most az „Észrevételek“ még jobban meggyőztek, hogy a Keszthelyen végzéssel együtt az odamenés részletes ismertetése, a nagybirtokosok részéről egymást érő meghivások, azoknak el nem fogadása, jogi pályára menésének megokolása és még több — mind alapnléküliek, el kell esniök.

Az „Észrevételek“-ben gunyosan az van nekem mondva: „Önt boszantja az, s nagy következtetéseket von abból, hogy miért nem lépett hát be azonnal valamelyik uradalomba számtartónak.“

Mikor nekem elég bizonyitékom volt arra, hogy Koncz Keszthelyen sohasem végzett, akkor az ügyvédi pályára menésének abból folyó megokolását hihettem-e? Ha pedig a gazdasági intézet végzését valónak láttam volna, vajon az egymást érő meghivásokról gondolhattam volna-e, hogy azok mind csupán csak számtartóságra szólottak?

Az „Észrevételek“ irója két Árkosira és Rafaj Károly urra hivatkozik, mint a kik jól ismerték Koncz János jó öreg bátyjokat és még sem tettek kifogást rajza ellen. Árkosi D. urtól, mikor az életrajzot irtam, egy barátom utján megkaptam, a mit bátyjáról tud: nem sok részlet az, inkább jellemvonások. Rafaj urat akkor meglátogattam. Ő nem igen tud bátyja élete körülményeiből; hanem édesanyjától már pár érdekes adatot tudhattam meg. Miképen tehetett volna tehát kifogást akármelyikök, ha magok sem ismerték az élettörténet minden részletét és okozatait?

Mielőtt végére jutna észrevételeinek, egy kicsit támad is. De az én nézetem most is csak az, hogy minden életrajz legyen hű, fesse olyannak az embert, a milyen volt, de sohasem egyoldaluan. Konczunk kisebb lett azért, mert szép jelleme rajzolása közben életéből az árnyakat is felmutattam? Hiába t i s z t e l i a k r i t i k á m a t, hiába gunyol n y o m a t é k o s k r i t i k á v a l i r ó t u d ó s n a k. Csak nem javultam meg. Ha még életrajzot irok hus és vér emberről, akkor sem lesz mintám, mint ajánlja, a szentek életrajzai. De ha kegyeletből irunk életrajzot? Abban is szerintem az árnyék főltüntetése megtörténhetik ugy, hogy épen akkora foku kegyeletérzés sugárzik az irályból, mintha föltett szándékkal nem az életet, hanem annak csupán szép vonásait rajzolnók. A szentek is emberek voltak. A napban is beszélnek foltokról, a kik róla irnak. Gyarló embereken (mindenik az) látva az ész, sziv és akarat bámulatot keltő, a kegyelet érzését ébresztő magasztos nyilvánulásait, vajon kisebbeknek itéljük-e azokat? Egy szép czedrust bámulva nézegetek. Aközben árnyéka is szemembe tünik. Már nincs okom ugy bámulni? Különben minek bizonyitni álláspontom helyességét, hiszen annyira gunyosan van az megtámadva, hogy ketten e részben soha sem érthetnénk egyet.

Aztán megrója, hogy magam sem csudálkozom azon, hogy K. 10 rendbéli végrendeletet is csinált, pedig e ráfogásomból olvasóm a legkirivóbban látja, a mit én elébb reátukmálok, t. i. hogy a jó öreg ingatag lett volna. Először is, hogy több rendbélit csinált, az tény; maga többször emliti leveleiben; azon öt rokona közül is, a kiktől kérdezősködtem, majd mindenik mondotta ezt; ‚10-re is rámegy azok száma‘, ezt ugy akartam értetni, a hogy a magyar ember érti és mondja: t i z e t i s, s z á z s z o r i s, e z e r e t i s, abban az értelemben, hogy s o k a t; határozott számot nem lehetett megállapitanom. Ha nem igy értette volna mindenki, akkor roszul fejeztem ki, a mit akartam. Ennyi lehet az én hibám. Másodszor, olvasóm egy mondatot nem kap ki, hanem egyebeket is elolvas és megtudja, hogy miért csinált sok végrendeletet. Ugyanis egy rokonát örökösévé tette. Csakhamar meggyőződött, hogy az méltatlan reá. Tehát nem belső okból hagyakozott

egy másiknak. Aztán bebizonyult, hogy az is méltatlan s igy tovább. Efféle okai voltak. Ezt tüntettem föl ott. Ez az igazság. Ha akadt mégis olyan olvasóm, ki a legkirivóbban látja azon határozott jellemü ember ingatagnak föltüntetését, hát én arról nem tehetek; alighanem a látásban van a hiba.

Végre az észrevételek irójának jó kivánságait köszönöm és viszont minden jókat szivemből kivánok.

PÉTERFI LAJOS.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1890. mart.

(De la vie intime des dogmes et de leur puissance d'evolution, par A. Sabatier, in 8° Páris. Fischbacher. — Les Memoires des autres, par Jules Simon 1 vol. in 12. Paris, Marpon et Flammarion.)

Szerkesztő úr!

Néhány év óta theologiai facultásaink azt a szokást vették fel, hogy az évi előadásokat ünnepélyes beszéddel nyitják meg, melyre a közönséget is meghivják. A közönség rendesen szép számmal jelenik meg a megnyitásokon, de mégis a látogatás a szerint nagyobb vagy kisebb, a mint ez, vagy ama tanár tartja a megnyitó beszédet. A megnyitó beszédek rendesen bevezetés azokhoz az eléadásokhoz, melyeket az illető tanár abban az évben fog tartani, előterjesztés ama főbb elvekről, melyeket tárgyában követni fog. Minthogy a nagy közönség is meghivatik azokra, a lehetőleg népszerü modorban tartatnak, a tudományos kifejtés az előadásokra hagyatik fenn. Ez évben a megnyitót Sabatier a dogmatica tanára tartotta. A protestans közönség nagy számmal jelent meg az intézetben. Sabatier neve és tudományossága már magában elég arra, hogy számos hallgatót vonzzon. De a mi növelte az érdekeltséget, az az volt, hogy Sabatiert úgy ismerik, mint a ki nemcsak gondolkozni tud, hanem meg van a bátorsága is arra, hogy gondolatait kifejezze, bármily heretikusoknak látszanak is azok. Ez magyarázza meg, hogy orthodoxok és liberalisok oly sokan jöttek el a megnyitó ünnepélyre. Az egyik félelemmel, a másik reménynyel. A liberalisok reményei talán nem egészen teljesültek, de az orthodoxok aggodalma, a mint lapjaikból itélni lehet, úgy látszik bevált. Nem ütöttek ugyan nagy zajt, de sajnálkozásukat fejezték ki. Azt lehetett várni, hogy részletes tárgyalásába bocsátkoznak, de nem, rövid jelzése után hirtelen elhallgattak. Egyébiránt a különböző véleményekre később visszatérek. Most mindenekelőtt megkisértem magát a beszédet ismertetni.

Sabatier azon kezdi, hogy alapot mutat annak, a mit tenni akar: a dogmák élete és fejlődése tanulmányozásának. Nálunk e tárgyban meglehetős fogalom-zavar észlelhető. Gyakran hallhatni, hogy a dogmák már lejárták magukat és a kik ezt mondják, azt igénylik, hogy azok változhatlanok. Az egyik előitéletet a másikkal akarják igazolni. A dogmák éppen úgy alá vannak vetve a fejlődésnek, mint

a tudomány, bölcselem és erkölcstan. S ama két előitélethez még egy harmadikat is csatolnak: a dogmákat összezavarják a vallással. Ugyanis azt állitják, hogy a dogmák hozzák létre a vallást, holott, mint a vallástörténelem tanitja, épp ellenkezőleg, a vallás termi a dogmákat, mint a fa a virágot és gyümölcsöket. A vallás nem egy metaphysikai theologia, az meg van az érzelemben, az emotioban, még mielőtt értelmi ismeretekre vagy ritusokra fordittatnék át. Kétségtelenül a vallásos érzelemnek szüksége van arra, hogy reflektált ismeretekben, fogalmakban fejeződjék ki: de ezeket az ismereteket éppen úgy nem szabad a vallással összezavarni, mint a gondolatokat a nyelvvel. E szerint hasznos szolgálatot tesz az, a ki megmutatja, hogy a dogmák nem változhatlanok, és hogy a vallásosság független a formuláktól. E három pontot akarom tisztán megmutatni, mondotta Sabatier: először, hogy a dogmáknak benső életük van és mindig fejlődnek; másodszor, hogy a dogmák fejlését szükségképpenivé teszi a történelem törvénye; végül, hogy az ujkori dogmatica mennyiben vehet részt és kell, hogy részt vegyen a folytonos átalakulás eme munkájában. I. Sabatier, hogy az első tételnek alapot vessen, azon kezdi, hogy összehasonlitást tesz egy nyelv szavai és az egyház dogmái közt. És miután ez összehasonlitást kifejti, ezeket mondja: „éppen, mint egy nyelvnek élete, nem a szavak hangzatosságában és a kifejezések javitásában áll, hanem a gondolat titkos erejében és a népnek teremtő szellemében, mely azt beszéli, igy a dogmák életét is nem az eszmék logikájában, azok pontos meghatározásában vagy a többé, vagy kevésbé nagyszerü theoreticus formulákban, hanem egyedül magában a vallásos életben kell keresni.“ Hogy egy nyelv szavai életének eszméjét felfogjuk, arra nézve nem a szótárban kell keresnünk, hanem azoknak az ajkán, a kik azt beszélik. Éppen igy a dogmák életét nem symbolicus könyvekben kell felfognunk, hanem az egyéni vagy a közvallásosság napi használatában. Sabatier, hogy példával bizonyitson, egy templomi közönséget vesz fel, mely imádkozni gyűlt össze. Ebben vannak öreg tudatlan asszonyok, közepes műveltségü emberek, tudósok és bölcsészek. Mindnyájan vallják ezt: „Hiszek egy Istenben. Megható látvány, hogy ugyanaz az erkölcsi egység hatja át az egészet. De a mint ezt a szót: „I s t e n“ ajkukon kiejtik, különféle képek támadnak lelkükben. Mindazonáltal az I s t e n dogmája mindenikre nézve létezik és hogy az élő, az azért van, mert a különböző felfogások mindenikéhez talál s nem azért, mert a mindenik által érzett vallásosság kifejezésére szolgál.

S ha most a dogmát akarjuk vizsgálni, úgy találjuk, hogy abban két elem van: a mystikus elem, ez az élő elv; s az értelmi elem, az ész itélete, mely az elsőnek a kifejtésére és kifejezésére szolgál. Az értelmi elem, vagy ha úgy tetszik, a vallásos tapasztalat symbolicus kifejezése a változó rész a dogmában és pedig annál az egyszerü oknál fogva, mert a symbolicus kifejezések a körülményektől függnek, a melyek szerkesztésüket meghatározzák és e körülmények változók. A történelem tényleg nekünk azt tanitja, hogy mindenik dogma közzétételénél valamely gyakorlati szükség, viták, támadások vagy

vádaskodások kényszeritőleg hatottak közre. S még hozzá a formulák mindig azoknak az értelmiségétől függenek, kik azokat szerkesztik. Az első keresztények vallásosan gondolkoznak és beszélnek, mint a gyermek; a Plato és Aristoteles bölcselmétől befolyásolt egyházi atyák, bölcselmileg és úgy szerkesztik a dogmákat. Ezek a formulák, az alanyi módok, melyek változnak, de a tárgyi tények állandóknak maradnak. De aztán miért a dogmákat védeni? — kérdik — azaz miért a tiszta vallásos életnek veszendő bölcselmi fogalmakkal való összeelegyitése? Mert minden vallási tant elnyomni annyi, mint magát a vallást nyomni el. A mint a gondolatnak létezésére nézve szüksége van arra, hogy szavakban, nyelvben fejeződjék ki, akként a vallásos életnek is tanokban és szertartásokban kell kifejeződnie. „Az orthodoxiának tehát százszor is igaza van, midőn a rationalismussal és mysticismussal szemben az egyházra nézve szükségesnek állitja, hogy hitét tanokban formulázza, melyek nélkül a vallásos tudatok zavartak és határozatlanok maradnának.“ De az élet egyik lényeges törvénye, az átalakulás, a változás s e törvényhez a dogmáknak is alkalmazkodniok kell. „Következőleg az orthodoxia téved, vagy csalódásban ringatja magát, midőn a folytonos átalakulást tagadja, vagy megakadályozni akarja. . . .“ „Hogyha a dogmák érinthetlenek, az élet elköltözik belőlük.“

A dogmák evolutiója három módon történik: 1-ször a szokásból kimenés által. Vannak vallási formulák, melyek elenyésznek, mert az általuk kifejezett eszme lelkiismeretünkre nézve eltünik. Igy például a demonok eszméje az első keresztény egyházban nagyon uralkodott, de a mi lelkiismeretünkre nézve már nem létezik. 2-szor új értelmezés által, mikor a régi terminusokba új tartalmat viszünk be. Nincsen egyetlen egy dogma sem, mely az utóbbi háromszáz esztendőben keletkezett, melyet eredeti jelentésében használnának. Beszélünk a Krisztus istenségéről stb. de más értelemben, mint a mi atyáink.*) 3-or uj szólásformák által. A régi formulák ruganyosságának is meg levén a határa, új formulák jelennek meg, új dogmák a theologiában.

II. És most lássuk, hogy a dogmák evolutiója hogyan lehetséges és hogy arra szükség van. Jézus az ő igéjét a gabona maghoz hasonlitja. Már most a magban ott van az élő csira, a melyet nem lehet megfogni és elkülöniteni és ott egy bizonyos anyag, mely szükséges a csira nyilvánulására. Igy a Krisztus igéiben is az élő csira, az evangelium teremtő hatalma az által a tény által, hogy Krisztus héber volt, héber anyaggal van vegyítve. Ezért, hogy az evangelium első formájában hebraicus.

Hogyha Krisztus egy más faj kebelében jelenik meg, Khinában vagy Indiában például, világos, hogy az evangelium első formája egészen más lett volna, a mi megmagyarázza a történelmi jelleget, a

---

*) Ezt ajânljuk azoknak a figyelmébe, kik nálunk az unitáriusoknak, mert a Jézusról való dogmájuk nem egy jelentésü az övékével, még azt is szemére vetik, hogy megünneplik a karácsonyt és a többi keresztény ünnepeket. Szerk.

formát, melyet Izraelben öltött magára. Csupán azt kell megjegyeznünk, hogy a primitiv evangeliumban a hebraicus forma a minimumra van szállitva. Nehány évvel későbben Pál apostol következik. A hellén miveltség széles nagy mezőin hinti el a kereszténység magvait és azok ott oly fejlődésre jutnak, hogy a harmadik száz év vége felé alig lehet a kereszténységet megismerni. Minő különbség a IV. és V. százév kereszténysége és a messiási evangelium között, melyet Jézus a galileai tenger mellett hirdetett! A kereszténység eme formája telitve van a görög észjárás logikájával és metaphysikájával és a mi felfogásunk előtt elvesztette tekintélyét. És pedig azért, mert a mi bölcseletünk és miveltségünk különbözik a római birodalom utolsó száz évei miveltségétől. Az mindig a kor bölcselmétől és tudományától függ, hogy a keresztény szellem hogy épiti fel dogmáit; a bölcselem és tudomány pedig folytonosan fejlődik s velök a dogmák is. Mi nem tudunk többé görögül gondolkozni. A középkor óta két vagy három értelmi forradalom ment végbe, a melyek minket az ó kortól mélységesen elválasztanak. Az első a reformatió, azaz a vallási forradalom, mely a keresztény lelkiismeret központját megváltoztatta, szétrombolván az alapot, melyen a régi dogmák felépültek. A reformatio a hitből való megigazulás tana által a keresztény lelkiismeretet megszabaditotta a symbolumok szolgaságától és az egyház külső tekintélye helyébe a benső tapasztalat elvét tette. És az új dogmáknak új theologiai kifejezéseket kellett adni.

És ugyanekkor egy tudományos forradalom is kezdődött, mely a világegyetem központjáról való fogalmat változtatta meg. Az ujkori astronomia és geologia messzire kiterjesztette látkörünk határait. Igy aztán sok dogmai formula elévültnek találtatott. „Igy például Pál apostol azt erősiti, hogy ő felemelkedett a harmadik égig. Hol fogjuk ma keresni a harmadik eget a physikai világegyetemben. A végtelen térben nincs sem fölemelkedés, sem leszállás. Még a legorthodoxabbakra nézve is, Pál apostolnak eme szavai nem egyebek metaphoránál, hogy egy különös physchologiai állapotot fejezzen ki, melyet extasisnak hívunk. De hogyha igy áll a dolog a Pál apostol felemelkedésével, mit kell gondolni a Jézus menybeemelkedésére nézve. Ugy kell-e azt venni, mint testi felemelkedést a külső térben? Ha felemelkedett a mennybe, hol állott meg? hol találkozhatott az atyával physikai térben? átfutotta azt a végtelenig? Mindez az Istenben való Krisztus szellemi és erkölcsi dicsőitésének levén erősitése, ugy hiszem, hogy ma egy felvilágosult keresztény sem alkotja magának a Krisztus menybemeneteléről azt a képet, mely Lukács evangelista lelke előtt az apostolok cselekedetei“ első fejezetének megirásakor lebegett. Ugyanazt mondhatni a teremtés dogmájáról. A természet nem ugy szökkent elé a teremtő kezéből, mint Minerva a Jupiter fejéből. Lehetetlen a teremtést csupán egy teremtő tényre vinni vissza, mely után Isten aztán visszavonult volna. Az Isten folytonoson teremt az időben és a térben. Következőleg a régi dogma alapja összeomlik, az az alap, mely abban állott, hogy a világ egyszerre teremtetett. Mi tehát kényszeritve vagyunk azokat a régi theologiai formulákat mó-

dositani, melyekről az egyház ez ideig azt hitte, hogy számot ad a világegyetem eredetéről.

Végre a harmadik forradalom, mely a mi időnké, a történelmi módszer alkalmazása. Az újkori kritika és szövegmagyarázat mennyire megváltoztatta a mi nézetünket a bibliáról, az ó- és újszövetség iratainak keletkezése idejéről és szerkesztéséről. Mi nem maradhatunk a régi apologetikánál; nekünk lényegesen meg kell változtatnunk a bibliai canonról való dogmánkat. A történelmi módszer alkalmazása azt állapitja meg, hogy a mi eszméink történelmi fejlődés eredményei.

Tehát hasztalan dolog a dogmák változhatlanságához ragaszkodni. A vak csökönyösség nagy következetlenség lenne a protestantismusban. „A dogmák revisiója mindig szabad a protestans egyházban elvileg és tényileg; elvileg, mert a hitvallások az Isten igéjéhez viszonylagosak és alárendeltek maradnak; tényileg, mert a vizsgálódás, a birálat és a szabad megvitatás szelleme soha sem szünt meg a protestans theologiában működni, s ma még kevésbbé, mint valaha. Mi az, mit a dogmák emez evolutiójában, most már tanitni lehet a protestáns theologiai fakultásokon? Ez az, a miről még röviden szólani kell.

III. Vajjon okos dolog-e az evolutio eme munkáját a véletlenre a külső körülmények hatására bizni? Avagy nem inkább kötelessége-e az egyházaknak, hogy maguk legyenek kezdeményezők a transformatiokra nézve? Hogy egyébiránt az egyházaknak tudalmuk van e kötelességről, mutatja az, hogy theologiai facultásokat állitottak és ezeken a dogmatikának külön széket. Ma a dogmatika munkája egészen más, mint a XVI-ik száz évben, mikor a dogmákat oly dolgoknak vették, melyek felett vitatkozni nem lehet. Ma a dogmatikai tanszék szerepe, hogy birálja a régi dogmákat és az új formulákat előkészitse, egy szóval, hogy a dogmák evolutiójában közremunkáljon. Tényleg a dogmák birálata alkotja ma a dogmatikai tanitás fő részét minden protestáns egyházban. Az elavulni kezdő dogmai formák, a hol azokat sérthetetlennek tartják, mindegyre összeütközésbe jőnek az újkori ember lelkiismeretével. Hogyan lehet aztán helyreállitni az összeköttetést? Erre szolgál a dogmatikai tanitás. És hogy ennek hatása legyen, erre nézve két feltétel szükséges: az egyik, hogy a theologus legyen közösségben a mai tudományos gondolkozással; a másik pedig, hogy egyháza életével legyen benső közösségben. „Igy remélem kedves tanitványaim, hogy az előadások folyamában mindig megfogjátok ismerni az alapelvet és a reformált vallásosság szellemét. Lehet, hogy a dogmatikai birálat, melyet hallani fogtok, talán némi zavart és nyugtalanságot idézni fog elé szellemetekben és lelkiismeretetekben Vigyázzatok, hogy itéletekben ne legyetek elhamarkodottak.“ Vizsgálódjunk hiven az igazságot keresve és szem előtt tartva, hogy mi annak vagyunk a tanitványai és bizonyságai, a ki ezt mondotta: „Az Isten lélek és a kik imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.“

Ime Sabatier tanár megnyitójának ismertetése.

Az orthodoxok, kik számosan voltak jelen, sajnálták, hogy megjelentek. És pedig azért, mert ők Sabatiert teljesen orthodoxnak szokták tekinteni. Már régebben észlelték, hogy a kitünő tudós által kimondott némely eszmék egészen ellenkeznek az orthodoxiáéival, de nem hitték, hogy eretneksége odáig haladjon. A kik a dogmák változhatlanságában hisznek, megbotránkoztak, midőn azoknak fejléséről hallottak beszélni. Az orthodoxok közül némelyek nem átalották azt mondani, hogy az előadásból semmit se értettek. De bárkire nézve, a ki theologiával, vallástörténelemmel és kritikával foglalkozik, az a mit Sabatier e beszédben mondott, egészen világos. Sőt a kik e tárgyra vonatkozó német műveket nem ismerik, franczia művekből is, mert irodalmunkban van két vagy három dogma- történelem, s különösen a Haagéból már régen megtanulhatták volna ezt. De nem, némelyek nem akarnak tudni, mások meg a kik tudnak, ugy vélekednek, hogy ezekről a dolgokról nem kell nyilvánosan beszélniök. És hogy Sabatier ezt tette, ezért az orthodoxok megsértődtek. Mivel a vallást nem tudják a formákon kivül látni, ugy tetszik nekık, hogy a formák változásának megmutatása a vallás lényege ellen intézett kisérlet. Mindazonáltal szép tőlük, hogy a tudományos mozgalom iránt lassanként mind több érdeklődést mutatnak.

A liberalismus szempontjából egy komoly kifogást tehetni Sabatier eszméi ellen. Azt mondja, hogy a dogmák folytonos fejlődésnek vannak alávetve és hogy hiába ragaszkodik az ember azok változhatlanságához, hogy a dogmai formák elavulnak és azoknak magyarázatra van szükségük. Ez teljesen igaz. De következőleg utánna teszi, hogy az orthodoxiának százszor is igaza van, midőn az egyházra nézve a hitelvek formákban való kifejezésének szükségét állitja. Természetes, hogy az ő gondolata szerint az így formulázott hit kötelező lesz az illető egyháznak minden tagjára. De avagy nincs-e ellenmondás a két állitás között? Hogyan lehet, hogy a formula folyton változzék és mégis szabály legyen az egyházra? Mi az értéke egy oly szabályzó formának, mely folyton fejlésben van és kit fog az kötelezni? Mindenesetre az sohasem fogja, mint egy consensus omnium az egész egyházat kötelezni, mert az egyháznak tagjai nem ugyanazon értelmi szinvonalon állanak. Az én felfogásom szerint van valami, a mi nem tiszta Sabatier gondolatában. De ez semmit sem tesz; nem szabad feledni, hogy Francziaországban az orthodox traditió még nagyon erős és a tudós tanárt csak dicsérni lehet, hogy ő nem habozott nagy vonásokban a körvonalait adni az ő dogmatikai tanitása módszerének. Az ő nyilatkozatainak minden esetre nagy jelentőségük van. Nem lehet attól tartani, hogy ő nem követi a tanitásában azt, a mit mondott. Ő félelem nélkül megy oda, hova az igazság vezetni fogja, a nélkül, hogy jobbra vagy balra tekintsen, mert ő szivéből hiszen és mert azt vallja, hogy a részleges igazság nem ellenkezhetik az igazsággal.

— Jules Simon nevét kiejteni: a polikust idézni fel, ki 1848 óta Francziaországban hosszu és gyakran fényes szerepet játszott; és e név egyszersmind a nagytehetségü szónokot juttatja eszünkbe. Azt

tartják, hogy ő nemcsak ékesszóló, hanem maga az ékesszólás. De meg kell értenünk e kifejezést. Azokra nézve, a kik a szónoklatot Mirabeau vagy Gambetta modorában fogják fel például, ez a kifejezés nem mond igazat, mert nincs nagyobb ellentét, mint eme két szónok ékesszólása és Jules Simoné között. De ha igaz az, hogy az ékesszólás a szív inspiratiojában és a szabatos és könnyü kifejezésben áll, hogy a sziveket megnyerje és föllelkesitse az iránt, a mi nagyszerü és nemes, oh akkor ki mondhatja azt, hogy Jules Simon nem maga az ékesszólás. A Sorbonne-ban mint tanár egy darabig előadásokat tartott, melyeket sokan látogattak és szerettek. 1872-ben azonban, midőn a császári kormánynak nem akarta az esküt letenni, tanárságának vége szakadt. Azután az ujságirásra adta magát, hol valódi sikereket ért el. Jelentek meg tőle bölcselmi művek is és egy e nemü terjedelmes munkája: Le Devoir, más nyelvekre is leforditattott. Számos irodalmi műveiről nem is szólok. Ezek őt ugy tüntetik fel, mint tudóst és megragadó irót. Jules Simonnak különös adománya a finom ironia, melylyel azonban sohasem lépi át az illő határokat. Mindezekhez az ismert tulajdonságokhoz most egy újabbat ad, a szellemi és finom rajzoló tulajdonságát. Ő már eléhaladott koru, mert 1814-ben született; de meg kell vallani, hogy az öreg korának gyümölcsei nagyon édesek. A most megjelent kis kötete is rendkivüli sikert ért el. Czime: „Les Memoires des Autres.“ Különköző elbeszélésekből, vigakból és szomorukból van összealkotva, s hasonlithatlan egyszerüséggel, szépséggel és igazsággal irva. Mintegy tűkörben súgárzódnak vissza benne az emberi természet hibái és szerencsétlenségei. De nem az irtóztatót, nem az utálatost keresi azok festésében, mint korunk egy bizonyos iskolája szokta tenni, hanem ellenkezőleg, hogy rokonszenvet és könyörületet ébresszen az emberi fájdalmak iránt, vagy pedig hogy kigúnyolja a nevetséges oldalokat s ezáltal javitson.

E mű eredete: Jules Simon azt mondja, hogy ő megirta Memoirait, de nem tudja, hogy közölje-e, vagy megégesse Közölte és kár lett volna ellenkezőleg tenni. A regényes forma alatt, melyben e kötetet irta, való dolgokat ir, s elbeszélései nagyon érdekesek és megragadók, annyira, hogy ha idézni akarnék belőlük, nehéz lenne a választás. Azok közül az észrevételek közül, melyeket a műre a lapok tettek, idézem a „Revue Bleue“-ből a következőket: Mulatságos elbeszélés, Colas lorienti czukrát feleségével útazik Párisba egy kétkerekü kocsin, melyet egy Collette nevü kancza húz. Minél inkább távolodnak szűlőföldjüktől, annál inkább megszállja a honvágy és semmi se szerez nekik időtöltést. A legszebb vidékek, a melyek útjokba esnek, rájok nézve észrevétlen maradnak el. A természet szépségei mintha nem is léteznének. Versaillesbe érkezve teljesen tájékozatlanok, az utczákon, a kivel csak találkoznak, mindenkinek köszönnek, de köszöntésüket senki sem viszonozza, csak nevetik. Végre öt napi út után Páris kapuihoz érkeznek, hol a vámszedő-hivatalnok kinzásai miatt egészen fejüket vesztik „Kellett ez nekünk?“, mondják egymásnak. „Nem jobb lenne visszatérni?“ És azonnal visszafordulnak épp oly vigan, mint a mily szomoruak voltak. Látták Párist tá-

volról és elhitetik magukkal, hogy ők valóban látták a fővárost, hogy nagyszerü útazást tettek és szomszédaiknak lelkesedéssel beszélnek útazásukról, ugy hogy irigylik őket. A vendégek ugy találják, hogy süteményei sokkal jobbak, mióta Párisban volt. Ő maga azt mondja, hogy csakis Párisban lehet a munkásnak magát bármi nemben tökélesitni, kiképeztetésére a pecsétet megnyerni. De talán ennyi elég annak a megmutatására, hogy mily értékesek és mulattatók ez elbeszélések. Olvasni kell azokat, hogy az ember igazán méltányolni tudja. Külföldön kevésbé tudják, hogy Jules Simonnak igazi neve Suisse. Jules Simon neki csak keresztnevei. De a Simont vette fel családi névül. 1814-ben született. Atyja posztókereskedő volt, s ő egyike lett az „Ecole normal superieure“ legkitünőbb növendékeinek.

CHARRUAUD.

IRODALMI ÉRTESITO.

A „Dávid F.-egylet“-ben utóbb tartott két kiváló becsü felolvasás közül az Éjszaki Károlyét füzetünk elején veszik olvasóink. A másikat, Ferencz József püspöknek „Vallásos dolgokról“ (Párbeszéd) tartott felolvasását az egylet külön füzetben adta ki. Ára 10 kr.

Dr. Carpenter J. Estlin, a „Manchester New College“ tudós tanára, „The first three Gospels: their Origin and relations“ czim alatt kiváló munkát irt. Közelebbről bővebben fogunk róla szólani. Most csak annyit jelzünk, hogy a mű Londonban jelent meg.

Kanyaró Ferencz dolgozótársunk „Zrinyi ismeretlen munkáját“ bocsátotta közre az Athenaeum kiadásában. A szépen irt bevezetés és a számos fölvilágositó jegyzet bő forrástanulmányról tesz bizonyságot, mi a szerzőnek dicséretére válik.

Kozma Ferencz, kolozsm. kir. tanfelügyelője Kolozsvár szabad kir. város népoktatás ügyeinek állapotáról, 1889-ről tanulságos jelentést tett közzé, melyet a közig. bizottság előtt olvasott föl. Az isk. fentartó testületek hasznukra fordithatják az adatokban gazdag és értékesen összeállitott jelentést.

(φμ) A sárkereszturi református egyház multja és jelene. Irta Lévay Lajos ref. lelkész. Megjelent Kókai Lajos bizományában, Budapest, 1890. Ára 50 kr. A mennyire az adatok szorványos volta megengedi az ismertetés történeti hűségét, iró minden tekintetben kerek művet nyújt az olvasó elé. Mint nevezett egyháznak jelenleg érdemes lelkipásztora, szeretettel csüng egyháza életén. Egyháza alakulását a reformáczió első éveire teszi, s hiven kiséri annak életfolyamát „Az egyház keletkezésétől az első püspöki látogatásig, 1816-ig.“ „Az első püspöki látogatástól az újabb korig, 1817—1880“. „A legújabb 10 év története“ czimü fejezetek alatt. Kiterjeszkedik a „vallás-erkölcsi élet“, „A közoktatás és nevelés ügye“, „Anyagi helyzet“, „Egyházi hivatalnokok“ ismertetésére. Nemes czélu, alapos gonddal kidolgozott munka.

Brassóban az „Iskola és Szülőház“ cz. alatt nevelés-oktatásügyi közlöny indult meg Józsa Mihály szerkesztésében, Killyéni Endre, Végh Mátyás s többek közreműködésével. Előfizetési ára egész évre 2 frt. A tapintatos szakközlemények biztositani fogják fennállását.

Ráth Mór kiadásában közelebbről meg fognak jelenni Arany János népszerü művei, mint „Toldi“, „Szent László füve“, „Első lopás“, „Jóka ördöge“; alkalmat nyujtanak tehát a szegényebb néposztálynak is, hogy csekély árért is élvezhessék a halhatatlan költő remek alkotásait.

KÜLÖNFÉLÉK.

Br. Orbán Balázs meghalt. E szomorú hirt kellett hallani f. évi ápril 19-én. Egyike a legtisztább és legnemesebb jellemeknek költözött el közülünk. Nem szólunk a kiváló hazafi és iró érdemeiről, melyeket tehetségével és kitartó munkásságával szerzett, de letesszük az elismerés koszoruját mi is annak a sirjára, ki monumentális munkájában „A Székelyföld"-ben nemcsak a nemzeti, hanem az egyháztörténelemnek is annyi drága kincset hagyott; tisztelettel adózunk ama férfiu emlékének, ki nemcsak politikai elveinek adott bátran és szabadon kifejezést, hanem vallásos meggyőződését is nyiltan és ténynyel bizonyitotta meg. Ma napság a vallás s egyház sokak előtt legfennebb, mint eszközök jőnek tekintetbe, a mennyiben az ő czéljaiknak szolgálnak. Előtte a vallás szent volt. És ha politikai tekintetben nem vezették melléktekintetek, nem annál kevésbé a vallásiban. S mikor ugy találta, hogy meggyőződésével maradhat tovább annak az egyháznak tagja, amelyben született, közénk lépik. Nem nézi azt, hogy egy nagy befolyásos egyházat hagy oda és egy kicsiny külső előnyöket nem igérő egyházhoz csatlakozik. Követi meggyőződését. Az ily jellem tiszteletreméltó. Ő minden érdek nélkül jött hozzánk; s ily tagokat bármely egyház büszkén fogad kebelébe. Meghajlunk nagysága előtt és honfiui erényeivel együtt fogjuk megőrizni azt az erényét is, mely vallási történelméből fényesen ragyog vissza.

Tanügyi törekvések. A közoktatásügyi kormány élénk és mélyreható kezdeményezésekkel foglalkozik a tanügy terén. Az egységes középiskola eszméje még nincs ugyan határozottan körvonalozva, de mind jobban-jobban lép előtérbe, s hogy csakugyan napikérdéssé váljék, az attól függ: mi eredménye lesz a nemsokára tárgyalás alá jövő görögnyelvi törvényjavaslatnak. Ha a miniszter törekvése — e tantárgy kötelező tanulásának már a jövö tanéven kezdve leendő megszüntetése iránt — sikerülni fog, mit némelyek ugyan keményen elleneznek, akkor miután a latinnyelv a reáliskolákba fel van véve, s miután a reáleáknak a gymnasiumban mind tágabb tért követel az élet: csakugyan nem lesz értelme a kétféle középtanodának (bifurcatio). A nélkül, hogy e rendkivül fontos kérdést most, csak ugy felületesen, tárgyalni akarnók, egy-

szerüen constatáljuk, hogy tanügyi politikánk ez irány felé vezettetik.

A népoktatás terén szintén nevezetes alkotások előestéjén állunk. A néptanitók nyugdij-intézetének revisiója ez év folytán valószinüleg ténnyé válik, minek czélja a tanitók által hordozott terhek könynyitése és a teljes szolgálati idő lejebb szállitása. A felekezeti tanitók fizetés minimumának 300 frtban leendő megállapitására szintén folynak az előkészületek a minisztérium kebelében. Állami anyagi hozzájárulás nélkül azonban e czél elérhető nem lesz, a miért cserébe az egyházi autonomiának kellend áldozatot hoznia. Az észlelt jelek szerint ez a közoktatásügyi miniszter álláspontja. Kérdés, hogy az egyházi féltékenységen e hazafias, humánus és kulturális törekvés nem fog-e hajótörést szenvedni? Vajha ne szenvedne!

A kisdedóvási törvényjavaslat már készen van s maholnap az országgyűlés asztalára kerül. Ez intézetnek három fokozata terveztetik: nyári menedékház és kisdedóvó (gyermekkert). Utóbbinak szervezésére csak a törvényhatósági joggal biró városok, meg 20,000 forinton felüli állami egyenes adót fizető községek fognak köteleztetni. A költségek hordozása a községek terhére esik. Egyébiránt ilyen intézeteket kivülök állithat az állam és egyház, sőt még társulatok és magánosok is. Az óvóképzés valószinüleg a képezdékkel fog kapcsolatba hozatni, még pedig ugy, hogy ilyen oklevelet a néptanitók (tanitónők) is nyerjenek, a mi annyival szükségesebb, mert a nyári menedékházak minden bizonynyal a népiskolákban fognak szerveztetni. A tankötelezettség az óvókorbeliekre is kiterjesztetik. E törvény létrejöttével ismét egy nevezetes lépést tesz előre a magyar nemzet a czivilizáczió és humanitás terén. a—cz.

Baló Sándor a kolozsvári ref. egyház egyik papja ápril hó 11-én rövid betegség után, 53 éves korában meghalt. Egyike volt a ref. egyház legképzettebb lelkészeinek. Az orthodoxia hív és igaz képviselőjét vesztette benne, mert ő teljes meggyőződéssel, szivvel, lélekkel orthodox volt. Ily álláspontról számos czikket irt a „Protestans Közlöny"-be, melyekben azonban mindig megtudta tartani a mérséklet határait.

Egy új olasz reformator. Campello gróf, ki 1881-ig a római egyházban kanonoki méltóságot viselt, beadta 13. Leo pápának a lemondását, s jelenleg Olaszhon különböző részében rendkivüli népes gyülekezetekben ellenállhatatlan meggyőződéséről heves szónoklatokat tart. A gróf nem tartja magát protestansnak, hanem csak katholikus reformatornak. Vallomása szerint a Vaticanban nem látott egyebet képmutatásnál és erkölcsi szolgaságnál; és ezeket tovább nem

türhette el. Ő az egyházban a pápai intézmény nélkül hiszen, s azt óhajtja, hogy a katholikusok az egyháznak e formáját vessék ki szivükből és öntudatukból, s e helyett közeledjenek merészen és közvetlenül Jézus Krisztushoz. Azt kivánja, hogy a pápa számüzessék a szivekből, otthonjukból, s ha alkalom adatik Olaszhonból is. Ezeren meg ezeren tolongnak szónoklatai meghallgatására. A helyi sajtó is támogatja, de különösen az ifjabb olasz nemzedék vette lelkes pártolásába s kitüntetésbe a bátor reformatort.

Bismarckot Schleiermacher confirmálta volt Berlinben. Schleiermacher eleinte a Morvaatyafiak felekezetéhez tartozott és az ifjukori vallásos benyomások hatása alól, melyet e vallásfelekezetnél kapott, sohasem tudott megszabadulni. Talán a Schleiermacher befolyásának tulajdonitható részben, hogy Bismarck mindig vonzódott a Morvaatyafiak irodalmához. Busch beszéli, hogy a sedani csata után, kora reggel, a cancellár elhagyván a szobáját, egy kiváncsi szomszéd, mialatt a szolga takaritott, bement s két Morvafelekezeti imádságos könyvet látott az asztalon. A szolga azt mondta, hogy a cancellár mindig azokból szokott olvasni lefekvése előtt.

Gyászhirek. Sándor Lajos, homoródalmási unitárius lelkész ápril 20-án költözött el az élők sorából. Negyedszázadig buzgón hirdeté az Isten igéjét; elhunyta övéire és eyyházára is elszomoritó! Nyugodjék békével. — Kálmán Dezső, a „Prot. Pap“ egyik szerkesztője elvesztette édes anyját, özv. Kálmán Dánielnét.

Helyreigazitás. Mult füzetünkben a 64. lapon közlött árkosi adakozásban az 5-ik sorban a lobogó értéke 2 forintra van téve. E helyett 20 frt veendő.

Meghivó. Éppen most vesszük a meghivót a „Magyarországi Prot. Egylet“ junius 15-én d. e. 11 órakor Budapesten a ref. theol. akadémia nagy termében tartandó közgyűlésére — aláirva Szász Károly h. elnök és Kovács Albert titkár által. A közgyűlés tárgya: a egylet feloszlatása lesz, mit ezennel tudomásul hozunk.

A Szerkesztőség postája.

A polgárdii tudósitás s N. R. czikkei, valamint több adakozás helyszüke miatt jövőre maradt.

ARANYKÖNYV.

A BUDAPESTI UNITÁRIUS RENDES LELKÉSZI ÁLLÁSRA ÉS ÁLLANDÓ IMAHÁZRA TETT KEGYES ADOMÁNYOK.

XXXIX. Közlemény.

Bedő Albert gyüjtése (a már közölt 600 frt után) a 20 sz. gyűjtőkönyvecskén: Gelsei Gutmann Friderike 10 frt, Rudini Pollák Ottilia 5 frt, Gelsei Gutmann Izidor 5 frt. Gelsei Gutmann Vilmos 5 frt, összesen 25 frt. — A 25. sz. gyűjtőkönyvecskén: Bothó Imre urad. főerdőmester 20 frt, Krascsenics Imre káptalani erdőmester 5 frt. Bezerédy Pál 5 frt, összesen 30 frt. — A 28. sz. gyűjtőkönyvecskén: Matlekovics Sándor 10 frt.

Hajós János gyüjtése a 3. sz. gyűjtőkönyvecskén: Moeferdt János 1 frt, Gidófalvy István 1 frt, Csongrády Kálmán 1 frt, Burchhart Róbert 1 frt, Borovszky László 1 frt, Losonczy Lajos 50 kr, Tézly Ferencz 2 frt, Halasi Gyula 2 frt, Odor Rezső 1 frt, Bory Kálmán 1 frt, Tompa Imre 50 kr, Burchárt Irma 50 kr, Krizsik Sándor 1 frt, Péterfi Domokos 1 frt, Drevenyák Ferencz 1 frt, Poruczin Samu 1 frt, P. E. 1 frt, Trifunácz Pál 1 frt, Harsányi József 2 frt, Bonda Mózes 1 frt 70 kr, Heller Alajos 30 kr, Loy Frigyes 50 kr, Takács Lajos 20 frt, Deák Farkas 2 frt, Nagy Gábor 2 frt, Szilágyi Sándor ügyvéd 10 frt, Jäger József gyógyszerész 1 frt. Összesen: 58 frt.

Derzsi Károly gyűjtése (a már közölt 55 frt után), a 167. sz. gyűjtőkönyvecskén: N. N. 5 frt, Székely Gyula angol tandijban 10 frt, Valaki 50 kr, Dtto 50 kr, Grádl A. 50 kr, Czh. D. 50 kr, Szúkup Ferencz 3 frt, Dick, Miksa 1 frt, Dr. Szvetenay Miklósné 10 frt, Egy unitárius 1 frt, G. M. 2 frt. Petersach Gyula 1 frt, Dósa Ferencz 8 frt, D. K. 2 frt, összesen 45 frt. — A 183. sz. gyűjtőkönyvecskén: Drucker József ügyvéd 4 frt, Lachstädter Vilmos 5 frt, Pataky Kálmán 5 frt, Ludvig Katalin 2 frt, Dr. Horváth János alügyész 11 frt, Kövendi Dénes 2 frt, Berymann Gusztáv 1 frt, Kubics Róza 4 frt, Sziméli József 10 frt, Névtelen 2 frt, Kesik Herold 10 frt, Grohmann Ernő 5 frt, Gajári Béla 10 frt. Összesen: 71 frt.

Ürmösi Miklós gyűjtése a 33. sz. gyűjtőkönyvecskén: Roller 2 frt, Ürmösi Lajos 5 frt, Dr. Ürmösi Gyula 5 frt, Ürmösi Jenő 5 frt. Goll János 20 kr, Simonyi Jenő, Németh József, Kont Gyula, Hlovancsek J., Névtelen, Dtto 20—20 kr, Ujházy F., Patrubány L. 10—10 kr, Czétényi 40 kr. Összesen 19 forint.

Barabási Sándor gyűjtése az 56. sz. gyűjtőkönyvecskén: Barabási Sándor és neje Sebess Mária 2 frt 40 kr, Szabó Sándor 50 kr, N. N. 10 kr Összesen: 3 frt.

Biliczky Aladár gyűjtése az 57. sz. gy.-könyvecskén: Biliczky Aladár és neje 7 frt, Kovács F., Bezzeg I. 10—10 kr, Engel Anasztázia 20 kr, Hevér Ignáczné 1 frt, Székely Gábor 1 frt, Pertits Simon 50 kr, Heidecker Zs. 10 kr. Összesen: 10 frt.

Kozma Gyula gyűjtése (a már közölt 23 frt 50 kr után) a 76. sz. gy.-könyvecskén: Kozma Jenő 4 frt 50 kr, Elekes József 5 frt. Összesen: 9 forint 50 kr.

Kővári Sándor gyűjtése a 77. sz. gy.-könyvecskén: Kővári Sándor 70 kr, Bach J. 30 kr, Troila 50 kr, Filippidesz 10 kr, Szabó Mózes 1 frt, Lepa 1 frt, Fodor Dezső 1 frt, Bedő 3 frt, M. 1 frt, Olvashatlan neveken 1 frt 40 kr. Összesen: 10 frt.

Szentpáli Károly gyűjtése a 119. sz. gy.-könyvecskén: Virágháti Floris 1 frt, Botár Ferencz és Tamás Vilma 1 frt, Dr. Szentpéteri 1 frt, Miklós Lajos 60 kr, Fr. Arve, Klein Farkas, Névtelen, Egy zsidó, Domokos főhadnagy 50—50 kr, Herschkovics 30 kr, Kovács 40 kr, Jakab Elek, Demeter K., Hopp Jakab, Tüzes L., Járai F., Rákosi J. 20—20 kr., Veres A., Gajzágó S., Váradi E. 10—10 kr. Összesen: 8 frt 30 kr.

Szentkirályi Árpád gyűjtése a 122. sz. gy.-könyvecskén: Szentkirályi Árpád és neje 2 frt, Szél Géza, Pap Ödön, Lengyel József, Ördög Péterné, Borbát Dániel, Bedő Dénes, Vitális Elek, Br. Gamera Gusztáv, Jeddi Lajos, Jäger József, Varga Ferencz lelkész, Pálfi Sándor, Sebestyén István, Pap János, Demény Domokos, Orbán Ottó, Buzogány Dániel s családja 1—1 frt; Sebesi Ferencz és neje 80 kr, Szentkirályi Gabriella, Lenke Zoltán, Béla, Árpád, Pálfi Lajos, Jakabházi Béla, Bencze Dénes, Lengyel Lajos, Rafaj Károly, Szenkovics Miklós. Simai János, Kábdebó Ferencz, Tibáld József, Verzár Gergely, Henter János, Borbát Dani, Kozma Imre, Éltető Károly, Szentkirályi, Ferenczi József 50—50 kr; Reisner Dániel, Macskási Mánuel 40—40 kr, Kabdebó Ottó, Buzogány Péter 30—30 kr. Vitályos Albert, Gyárfás E., Lengyel Lajos, Kibédi Ferencz, Fazakas János, Balázs Péter, Miklósi Domokos, Csiki Zsigmond, Lénárt Mózesné, Kibédi András és rokonai, László Péter, Ádám Mózesné, ifj. Fazakas Sándor. Barabás György, Nagy Mózes és József, Simó István s neje, Nagy János, Simó János, Izsák Péter és János, Barabás István és Péter, Sipos János és neje, id. Kedei János, Simény András, Gálfi György, Koncz János, Barabás Mózes, Tamási István, Barabás Juliánna, Benkő György, Simó Lajos, Márkos József, Barabás Róza, Péterfi Mózes, Simó Pál, Mátéfi Sándor, Buzogány Mihályné, Koncz János, Szakács Juli, özv. Mátéfi Györgyné, Imre Mihály, ifj. Benkő Pál, id. Benkő Pál, Koncz Beniám, Buzogány Zsuzsa, Havadi János és neje, Mátéfi András, Simény Elek, Nagy Ágnes, Nagy Zsuzsa, Imre Mari, Mátéfi Ignácz, Mátéfi Juli, Kereső Mihályné, Kereső Pál, Péterfi Mózes, Bartalis Mózes, Egyedfi József, Berei István, Mátéfi Lajos, Gálfi Mózes, Barabás Róza, Tamási József 20—20 kr; Barabás Lajos, Klinka Kati, Sebesi Samu, Fazakas Péter, Kovács Jozéfa, Barabás Sándor, Hurabás Péter, Barabás Juliánna, Veres József, Imre Mózes, Katona András, Csiki István, Simó Lidia, Simény Anna, Györfi Sára, Izsák Gergely, Simény János, Simény Gábor, Izsák György, Barabás József, Simó Károly, Pázsint Mihály, Benkő Róza, Márkos Gergely, Fleischmann Jakab. Nagy Paliaena, Simó József, Izsák István, Benkő Lőrincz, Szilágyi Zsuzsa. Imre György, Simény Lajos, Tamási György, Birtalan Mihály, Birtalan Anna, Benkő Juli, Sipos Mihály, Simó Beni, Tamási Sándor, Sófalvi József, Koncz Mihály 10—10 kr. — Összesen 48 frt 20 kr.

Székely Miklós gyűjtése a 123. sz. gy.-könyvecskén (a már közölt 7 frt 50 kr után): Margitay Gábor 1 frt, Novák Béla 1 frt. Összesen: 2 frt.

Benedek Áron 135. sz. gy.-könyvecskéjén adott 1 frtot.

Dr. Szentpéteri Lajos 153. sz. gyűjtő-könyvecskéjén: Dr. Szentkirályi Lajos 50 kr, dr. Szentpéteri Lajos 50 kr. Együtt: 1 frt.

K. Sándor József gyűjtése a 154. sz. gy.-könyvecskén (a már közölt 4 frt után): Özv. Barcsay Lászlóné 4 frt, K. Sándor József 4 frt, Strausz Edmund 50 kr, Isekucz Anti 50 kr. Összesen: 9 frt.

Midőn a szives adományokért a gyűjtőknek és adakozóknak egyházközségünk nevében legmelegebb köszönetünket nyilvánitjuk: egyúttal — tekintve, hogy Isten segélyével már nagy részben felépült templomunk fölszerelése a még meglevő pénzkészletünkön kivül mintegy 3—4 ezer frtot igényel — tisztelettel felkérjük úgy azokat, a kiknél még gyűjtőkönyvecskék vannak, valamint összes hitrokonainkat, hogy minél előbb elszámolni, illetve a szent ügy érdekében újabb áldozataikat meghozni sziveskedjenek.

Budapest, 1889. deczember hó. *A gondnokság.*